BS2318
D9D64

10. 3. '99.

Library of the Theological Seminary,

PRINCETON, N. J.

BS2318
.D9D64

Shelf

GESCHIEDENIS

VAN DE

EERSTE UITGAVEN

DER

SCHRIFTEN DES NIEUWEN VERBONDS

IN DE

NEDERLANDSCHE TAAL

(1522, 1523)

GESCHIEDENIS

VAN DE

EERSTE UITGAVEN

DER

SCHRIFTEN DES NIEUWEN VERBONDS

IN DE

NEDERLANDSCHE TAAL

(1522, 1523)

VOLGENS ONLANGS GEVONDEN EXEMPLAREN

THANS VOOR HET EERST BESCHREVEN

DOOR

J. I. DOEDES
Hoogleeraar te Utrecht

UTRECHT
KEMINK EN ZOON
1872

VOORREDE.

Chaque jour peut amener de nouvelles découvertes.
HOLTROP, *Monum. Typogr.*

De aanvragen om een Nieuw Testament hielden niet op.
DE HOOP SCHEFFER,
Gesch. der Hervorming in Nederland.

Hollandia è multo infetta.
HIER. ALEANDER te Worms, 1521.

Eene tot heden niet beschreven bladzijde uit de Geschiedenis van de eerste uitgaven der Heilige Schriften des Nieuwen Verbonds in de Nederlandsche taal; iets nieuws alzoo uit den ouden tijd der eerste verspreiding van het in het Nederlandsch gedrukte Nieuwe Testament; daarmede komen de volgende bladen tot den belangstellenden en onderzoeklievenden lezer. Is hij een beminnaar van verrassende ontdekkingen en interessante verrassingen, hij zal het hier volgende waarschijnlijk niet geheel onvoldaan ter zijde leggen.

Wij worden hier verplaatst in de jaren 1522—1524, *een tijd, waarin zeer veel gewerkt is op het gebied van het in druk uitgeven der Schriften des Nieuwen Verbonds in het Nederlandsch,*

véél meer, dan wij tot heden wisten of zelfs konden vermoeden. Onverwachts wordt hier voor onze oogen een gordijn weggeschoven. Is er zooveel voorafgegaan? vragen wij verbaasd.

Nog altijd herinner ik mij den indruk van hetgeen ik eens, het is nu vele jaren geleden, ergens las met betrekking tot het geheel onverwachts vinden van eene menigte oude stukken in den „Gelderschen toren". „Op zekeren dag," zoo luidt het verhaal, „doorsnuffelden wij eene oude en daardoor reeds hoogst merkwaardige bibliotheek, die op een der bovenvertrekken van den middeneeuwschen toren geplaatst was. Daar ontdekten wij een dubbel planken beschot, welks deur of opening, achter eene groote boekenkast verscholen, de bewaarplaats verbergde van eene menigte handschriften, deels in banden vereenigd, deels in losse bladen, meest alle van geschiedkundigen aard, voorts pakken met gedrukte en geschreven staatsstukken en vlugschriften uit de 16^e^ *en* 17^e^ *eeuw," enz., kortom eene verzameling, welke de verwachting des berichtgevers ver te boven ging, en dit nog te meer, daar deze bewaarplaats de duidelijkste kenteekenen droeg van in een groot aantal jaren niet geopend te zijn geweest* [1]).

Welk een genot, zoo eensklaps voor historische geheimen te staan, die geheel onverwachts ontsluierd worden; verborgen gebleven schrifturen in de gelegenheid te mogen stellen, om met hare lichtstralen weder eenige nevelen te verdrijven; al verder en dieper in het verledene te mogen doordringen op het gebied der Geschiedenis, en het voorrecht te hebben van óók iets, al is het dan slechts betrekkelijk weinig, bijtedragen tot uitbreiding van onzen geschiedkundigen horizont.

1) Vgl. Nijhoffs *Bijdragen voor Vaderl. Geschiedenis en Oudheidkunde*, VI. (1848.) bl. 258, waar de Hr. J. J. E. F. Schröter een verslag geeft van een oud familie-archief.

Van zulk een genot is mij iets ten deel geworden door het in bezit krijgen en vervolgens verder opsporen van eenige — maar uit de volgende bladzijden blijkt genoegzaam, dat hier spraak van niet geringe verrassing mag zijn. Tot de kennismaking met eene alleen bij naam bekende uitgaaf van het Evangelie van Mattheus, met eene geheel onbekende uitgaaf van het Evangelie van Markus en van Lukas en van Johannes, en met het bestaan van eene eveneens onbekende uitgaaf van het Mattheus-Evangelie; met eene nog niet besproken uitgaaf van de Brieven van Paulus, en wel in twee onderscheiden drukken; met eene tot heden evenmin besproken uitgaaf van de zeven algemeene zendbrieven; met het bestaan van eene uitgaaf der vier Evangelien en wel in twee onderscheiden drukken; daarbij met het bestaan van nog eene andere uitgaaf van de vier Evangelien, ook in twee onderscheidene drukken; met het bestaan van eene uitgaaf van het Nieuwe Testament, ook in twee drukken; altemaal uitgaven in de Nederlandsche taal, een en ander, althans naar alle waarschijnlijkheid, uit de jaren 1522, 1523 *en* 1524, *en tot heden niet opgenomen in onze historische kennis van dien tijd; eindelijk met nog eene tot heden niet beschreven, vroeger hardnekkig vervolgde, uitgaaf van het N. T. uit het jaar* 1528; *alzoo tot de kennismaking met niet minder dan* **vijftien** *onderscheidene* **uitgaven**, *waaromtrent tot heden door niemand eenig nader bericht was gegeven en door niemand ook — althans wat het meerendeel dier uitgaven betreft — had kunnen gegeven worden; daartoe stellen de volgende bladzijden in de gelegenheid.*

Onder ons is meermalen gezegd, dat de Geschiedenis der Nederlandsche Bijbelvertaling nog altijd beschreven moet worden. Bijdragen daartoe ontbreken zeker niet. Maar de beschrijving van die Geschiedenis in haar geheel laat zich nog altijd — na drie honderd en vijftig jaren — wachten. Had iemand haar voor

een of twee jaren gegeven, hij zou, wat het Nieuwe Testament betreft, zeker in den waan verkeerd hebben, dat hij de oudste Geschiedenis van het in druk verschijnen der Nederlandsche Overzetting vrij nauwkeurig deed kennen. Hij zou zich, zooals thans blijkt, in niet gering mate vergist hebben. De eerste stappen op het gebied van het in druk uitgeven van het Nieuwe Testament, geheel of gedeeltelijk, de eerste proeven op dit interessant terrein, wij hebben er tot heden niets van geweten. Moge spoedig nog meer licht in deze richting opgaan en met het vermeerderen van het licht ook de belangstelling van het publiek in dit gedeelte der Nederlandsche Kerkgeschiedenis toenemen.

September 1872. **J. I. D.**

INHOUD.

Blz.

De Boekdrukkunst en de Kerk-Hervorming der zestiende eeuw in Nederland. . 1

De Kerk-Hervorming en de Overzetting, Uitgaaf en Verspreiding van het Nieuwe Testament in de Nederlandsche taal 2

Van de Geschiedenis der gedrukte uitgaven des N. T. in het Nederlandsch ontbreekt tot heden de eerste bladzijde 4

Wanneer men volgens het thans aangenomen gevoelen begonnen is met het drukken van het Nieuwe Testament in de Nederlandsche taal. Adr. van Bergen te Antwerpen, 1523. Corn. Heynrickz te Delft, 1524. . . . 5

(Vgl. Bijl. A, blz. 104.)

Men is vroeger begonnen, dan doorgaans gesteld wordt, zooals wij ook wel eenigermate hadden kunnen vermoeden 7

Dát men vroeger begonnen is, blijkt uit tot heden verborgen gebleven, onlangs gevonden Exemplaren en fragmenten 16

(Beschrijving van een Bandje met oude drukken en fragmenten in Bijl. B, blz. 106.)

Het tot heden alleen bij naam bekende Evangelie van Mattheus, vertaald en met aanmerkingen uitgegeven door Joh. Pelt, en gedrukt door Doen Pietersoen, te Amsterdam. 18

Het Evangelie van Markus, van Lukas, van Johannes, alsmede dat van Mattheus, in 16°, een en ander tot heden nergens vermeld, uitgegeven door Jac. van Liesveldt te Antwerpen 35

De Brieven van Paulus, in 12°, tot heden niet bekend, uitgegeven door Jac. van Liesveldt te Antwerpen (in twee drukken). 42

Blz.

De Zeven Algemeene Zendbrieven, in 12^{0}, tot heden niet bekend, uitgegeven door Jac. van Liesveldt te Antwerpen 50

Welke vertaling in al deze Liesveldtsche, thans voor het eerst beschreven, uitgaven gevonden wordt 52

Wanneer de hier beschreven uitgaven van Joh. Pelts Mattheus-Evangelie en van Jac. van Liesveldt gedrukt zijn. — Joh. Pelt heeft Adr. van Bergens N. T. (1523) niet gekend. Adr. van Bergen en Jac. van Liesveldt hebben den titel van Joh. Pelts Mattheus-Evangelie gebruikt, Adr. van Bergen bovendien den titel van Jac. van Liesveldts Paul. Brieven. . . 57

Slotsom. Joh. Pelts Mattheus-Evangelie waarschijnlijk, en Jac. van Liesveldts Evangelien vermoedelijk, in 1522 gedrukt. 72

Eene tot heden onbekend gebleven uitgaaf der vier Evangelien, in twee drukken, naar alle waarschijnlijkheid van de pers van Doen Pietersoen en misschien wel van de hand van Joh. Pelt (1523?). 74

(Vgl. Bijl. B, blz. 114, over de schriftelijke aanteekening.)

Eene andere, tot heden onbekend gebleven, uitgaaf der vier Evangelien (Bazeler druk?) uit den eersten tijd, in twee drukken 80

Eene tot heden onbekend gebleven uitgaaf van het Nieuwe Testament, in twee drukken, waarschijnlijk uit het jaar 1522 85

(Vgl. hierbij Bijl. C, blz. 118 over de inhoudsopgaven boven de hoofdstukken.)

Misschien brengen nieuwe ontdekkingen eerlang nog meer licht. Wij zijn nog niet aan het einde. Ook is een exemplaar van het verloren gewaande Nieuwe Testament van Christoffel van Ruremund (1528) ons thans in handen gekomen en hier beschreven 89

(Vgl. Bijl. D, blz. 120.)

Besluit. Nederland vol reformatorisch leven, vol reformatorische beweging, reeds in 1521 en 1522, zooals ook uit het voorgaande is gebleken . . 92

Overzicht van de thans bekende oudste uitgaven des Nieuwen Testaments, hetzij in zijn geheel, hetzij van gedeelten, in de Nederlandsche taal, gedurende de eerste zeven jaren, nadat, zoover wij weten, een begin gemaakt is met het drukken daarvan. 94

DE

EERSTE UITGAVEN

DER

SCHRIFTEN DES NIEUWEN VERBONDS

IN DE

NEDERLANDSCHE TAAL

(1522, 1523)

VERBETERING.

Bl. 107, r. 20. Lees: te Antwerpen.

I.

Groot is de dienst door de Boekdrukkunst aan het Godsrijk in het algemeen, aan het werk der Kerkhervorming in de zestiende eeuw meer in het bijzonder, bewezen. Door haar werd men in staat gesteld, om de Heilige Schriften, allereerst des Nieuwen Verbonds, binnen korten tijd in zeer vele exemplaren aan de gemeente in handen te geven.

Wat Nederland betreft, ook hier is met het drukken van het Nieuwe Testament ten dienste der gemeente, niet lang na het jaar vijftien honderd en zeventien, een aanvang gemaakt. Weldra konden hier de Christenen de Schriften des Nieuwen Verbonds gedrukt in de volkstaal lezen en alzoo scheppen uit de bron, waaruit de inhoud der apostolische prediking tot ons komt. Vóór dat jaar viel er niet te denken aan het lezen van het Nieuwe Testament, in het Nederlandsch gedrukt. Sprak men ook van den Bijbel als gedrukt in de Nederlandsche taal, er ontbrak immers juist het Nieuwe Testament aan. Geen geringe waarde hadden zeker de in vele exemplaren verspreide „Epistolen ende Evangelien metten Sermonen van den gheheelen jare." Maar zij gaven toch slechts gedeelten van de Nieuw-Testamentische Evangelien en Brieven. Het Nieuwe Testament zelf, in de Nederlandsche taal gedrukt, het ontbrak nog altijd. Wat niet ontbrak, het was eene Nederlandsche vertaling van de Schriften des Nieuwen Verbonds. Maar deze overzetting van de Vulgata kon toch niet gezegd worden, voor ieder zonder

bezwaar toegankelijk te zijn. De handschriften waren toch niet zoo bizonder gemakkelijk te verkrijgen. Evenwel, zij was er dan toch, die oude Nederlandsche overzetting van de Schriften des Nieuwen verbonds, die in onzen tijd nog steeds op eene grondiger bestudeering wacht, dan haar tot heden ten deel viel. Zij was er, in handschriften bewaard [1]). Maar nóch de Evangelien, nóch de Brieven, waren daaruit in het jaar vijftien honderd en zeventien gedrukt.

Het was de geest der Kerkhervorming, die ook in Nederland den stoot aan het drukken van de Schriften des Nieuwen Verbonds in de volkstaal heeft gegeven.

Wanneer is men in Nederland met het drukken van het Nieuwe Testament in de Nederlandsche taal begonnen?

Het juiste antwoord op deze vraag is een hoogst belangrijk bestanddeel van de Geschiedenis der Hervorming in Nederland. Het door de drukpers verspreiden van de Schriften des Nieuwen Verbonds is toch een hoogst belangrijke factor in de bevordering van hetgeen de Kerkhervorming bedoelde en allereerst zocht te bewerken.

Niet lang geleden ontbrak ons nog altijd eene nauwkeurige en in bizonderheden afdalende beschrijving van de Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland gedurende de eerste jaren na vijftien honderd en zeventien. Zeer in het algemeen werden wij gewoonlijk bepaald en bepaalden wij ons zelven bij enkele gebeurtenissen uit dien eersten tijd, om dan terstond naar het midden der zestiende eeuw voortgestuwd te worden.

Zoo was er ook geen gelegenheid om in bizonderheden natetegaan, hoe er in die eerste jaren gewerkt is op het gebied der

---

1) Men vgl. hierbij le Long, Boekzaal der Nederd. Bijbels, bl. 270 enz. Catal. van de Bibl. der Maatsch. van Nederl. Lett. te Leiden, I. bl. 16 enz.

rzetting, uitgave en verspreiding van de Heilige Schriften onderheid des Nieuwen Verbonds in het Nederlandsch, dat op het gebied eener werkzaamheid, die zeer nauw met het rk der Kerkhervorming verbonden en van diep ingrijpenden beslissenden invloed bij de wedergeboorte der verbasterde k onzes Heeren in deze landen geweest is, maar die in later gen niet altijd genoeg de aandacht waardig is gekeurd van i, door wie de Geschiedenis van het Christendom in Nederd gedurende de eerste helft der zestiende eeuw overigens met angstelling werd gadegeslagen.

Een groote dienst is ons alzoo bewezen door de nauwkeurige veel meer dan vroeger in bizonderheden zich bewegende beırijving van de Geschiedenis der Kerkhervorming in Nederland ı haar ontstaan tot het jaar vijftien honderd een en dertig, armede een wakker en zorgvuldig in de bronnen doordringend derlandsch geleerde onze historische letterkunde verrijkt heeft. ler denkt hier terstond aan den Hoogleeraar de Hoop Scheffer. het door ons bedoeld en hoog gewaardeerd geschiedkun- ; onderzoek [1]) heeft hij ook aan de Geschiedenis der eerste rzetting, uitgave en verspreiding van de Heilige Schriften Nederland zijne aandacht gewijd [2]), en zich niet vergenoegd een met de buitenste omtrekken eener schets, die slechts het kende teruggeeft. Hij onderzocht, zoover hij zich daartoe in at gesteld zag, al hetgeen op die eerste jaren betrekking heeft, uwkeurig, en mocht werkelijk ook op dit punt, dat smachıd naar eene nieuwe bearbeiding uitzag, iets aanbieden, dat ortaan tot uitgangspunt bij volgende onderzoekingen kan dienen. Of zou er wellicht aan volgende onderzoekingen op dit punt

l) Geschiedenis der Hervorming in Nederland van haar ontstaan tot 1531. In Studien en Bijdragen op het gebied der Historische Theologie, verzameld door . Moll en J. G. de Hoop Scheffer, I. 1, 169, 413. II. 129.

2) T. a. pl. I. bl. 438—464, vgl. bl. 53—56.

niet meer gedacht behoeven te worden? Maar hier is immers de volledigheid bereikt, daar hier geen schuilhoeken meer zijn, die ons nog kunnen verrassen, geen boekenkasten, wier deuren gesloten bleven, geen archieven, die nog in een of ander opzicht met de door niemand bezochte wouden eener onbekende wereld vergeleken kunnen worden! Hier is immers niet meer op ontdekkingen te hopen, door welke wij nog niet bekende feiten zouden kunnen leeren kennen; hier althans kan de historieschrijver zich immers uitgenoodigd achten, om zijne pen nederteleggen, als gekomen aan het einde zijner niet minder gewichtige dan uitlokkende taak!

Verre van daar.

De historieschrijver kan zich uitgenoodigd achten, om zijne pen nu eens met de grootste opgewektheid in de hand te nemen. Een voornaam gedeelte van die oude, zoo hoogst belangrijke geschiedenis ontbreekt nog, is nog niet geboekt, is nog nooit beschreven. Het begin namelijk, de eerste bladzijde ontbreekt. Zoo heeft de historieschrijver dan eigenlijk in den vollen zin des woords zijn werk nog te beginnen. Vraagt men, wat die eerste bladzijde dan moet te lezen geven, wat er dan nog te vermelden valt, als voorafgegaan aan hetgeen wij tot heden voor het begin hielden, op deze vraag zullen eenige getuigen uit den grijzen voortijd antwoorden, die onlangs geheel onverwachts uit hunne tot heden duistere schuilhoeken zijn te voorschijn getreden, om een nieuw licht over den aanvang dier geschiedenis te laten opgaan.

Kerkhervorming, zuivere Evangelieprediking, overzetting, uitgaaf en verspreiding van de Heilige Schriften in de taal des lands en des volks, men weet en erkent, dat deze drie onafscheidelijk waren. In eene historische beschouwing en voorstelling behooren zij dan ook bij elkander. Eene Geschiedenis der

Kerkhervorming zonder eene Geschiedenis van de vertaling en uitgaaf der Heilige Schriften mag niet met den naam van Geschiedenis der Kerkhervorming getooid en versierd worden. Van de eerste jaren na de opkomst der Hervorming in Nederland laat zich ook niet een welgelijkend beeld schetsen, indien van de Geschiedenis der eerste uitgaven des Nieuwen Testaments in het Nederlandsch wordt gezwegen of slechts oppervlakkig en in 't voorbijgaan wordt gesproken. Hoe door middel van die machtige en invloedrijke factoren der reformatorische beweging omstreeks het midden van de eerste helft der zestiende eeuw gewerkt is, dat moeten wij weten, om den toestand van dien tijd recht te kennen en goed te kunnen begrijpen. Daarom zijn ook de hier volgende mededeelingen voor de grondige kennis van den eersten tijd der Hervorming in Nederland van geen gering belang.

II.

Vóór dat wij verder gaan, moeten wij met een enkel woord herinneren wat aangaande de eerste gedrukte uitgaven van de Heilige Schriften des Nieuwen Verbonds in het Nederlandsch, kort na het begin der Kerkhervorming, bekend is en als boven allen twijfel verheven beschouwd mag worden.

Terwijl er nog geen spraak van een gedrukten Nederlandschen Bijbel kon zijn, werd in de tweede helft van 1523 het Nieuwe Testament door Adriaan van Bergen te Antwerpen naar de overzetting van Luther in de Nederlandsche taal uitgegeven. In het volgende jaar deed Cornelis Heynrickz te Delft het Nieuwe Testament in het Nederlandsch naar de latijnsche vertaling van Erasmus het licht zien. Daarmede is dan, naar men thans met grond meent te mogen vaststellen, in Zuid- en Noord-Nederland de reeks van gedrukte uitgaven des Nieuwen Testaments in de Nederlandsche taal geopend. Wat Adriaan van Bergens Nieuwe Testament

betreft, den 28ⁿ Augustus 1523 waren de Evangelien afgedrukt, in October de Handelingen en de Openbaring, de Brieven waarschijnlijk — want door dat daarvan geen exemplaar tot ons gekomen is, kunnen wij het niet uitmaken — ook nog voor het einde van datzelfde jaar [1]. Corn. Heynrickz was den 9ⁿ November 1524 met zijn Nieuw Testament gereed. Maar vóór dat deze laatste zijn Nieuw Testament voltooid had, gaf Adr. van Bergen reeds een tweeden druk van zijn Nieuw Testament [2], welks eerste deel, de Evangelien, den 24ⁿ Mei 1524 en waarvan het overige nog in den zomer van dat jaar gereed kwam. Datzelfde jaar 1524 zag ook te Amsterdam een Nieuw Testament van de pers komen. Het was Doen Pietersoen, die er mede optrad. Hij gaf echter, althans op weinige uitzonderingen na, een nadruk van Adr. van Bergens eerste uitgaaf [3]. Alzoo vier uitgaven van het Nieuwe Testament in de beide jaren 1523 en 1524. Dat was dan het begin, voor zoover men thans met zekerheid meent te weten. [4]

Dat is te zeggen... het was hoogstens het begin der reeks van uitgaven van het geheele Nieuwe Testament in de Nederlandsche taal.

Maar daarmede is men niet begonnen.

Niet terstond is het Nieuwe Testament zóó in zijn geheel gedrukt, als Adriaan van Bergen en Corn. Heynrickz het gedaan hebben. Hun moge de eer toekomen, en ook dit is eigenlijk nog niet uitgemaakt, van het eerst een volledig Nieuw Testa-

---

1) Alleen van een tweeden druk dragen wij kennis, maar besluiten natuurlijk van dien tweeden tot een eersten druk. Vgl. de Hoop Scheffer, t. a. pl. I. bl. 439, 440.

2) Van de hierin voorkomende een en twintig brieven vinden wij hier derhalve (zie boven) den derden druk.

3) Vgl. over een en ander de Hoop Scheffer, t. a. pl. I. bl. 439—444.

4) Naar de hier gegeven voorstelling moet de oudere, waarover wij met een enkel woord hier achter in Bijl. A spreken, verbeterd worden.

ment in de Nederlandsche taal te hebben uitgegeven; maar gedeelten van de Schriften des Nieuwen Verbonds in het Nederlandsch hebben anderen reeds vóór hen het licht doen zien. Vóór dat die twee met hunne uitgaaf van het Nieuwe Testament optraden, is er reeds door anderen gewerkt en gearbeid op dat zoo belangrijke veld, waarvan de Kerkhervorming zulke heerlijke vruchten geplukt heeft. Reeds vóór hen was er in Nederland leven en beweging op dat gebied; maar tot heden hebben wij dat niet geweten, of hebben wij er althans geen acht op geslagen. Adriaan van Bergen en Corn. Heynrickz hadden voorgangers, op wie tot heden nog door niemand de aandacht is gevestigd. Het is waar, die twee verdienstelijke uitgevers, de Antwerpenaar en de Delftsche Lettersnijder hebben hunne voorgangers door de voortbrengselen hunner pers in de schaduw geplaatst. Maar die voorgangers verdienen toch ook niet de volslagen onbekendheid, waartoe zij zich tot op dit oogenblik door een zamenloop van ten deele niet bekende omstandigheden veroordeeld zagen.

III.

Geenszins mogen wij vergeten, dat wij thans gemakkelijk zóó kunnen spreken, nu wij onverwachts achter het geheim van den grijzen voortijd zijn gekomen. Zonder die ontdekking toch zouden wij niet geweten hebben, dat de eerste bladzijde, van welke wij straks spraken, nog altijd ontbrak.

Maar zouden wij volstrekt niets hebben kunnen vermoeden, indien wij oplettend waren geweest? Voor éénig vermoeden bestond toch wel éénige grond. Op een drietal bizonderheden, die ons iets dergelijks hadden kunnen doen onderstellen, wensch ik eenige oogenblikken de aandacht te vestigen. Zij zullen ons voor het later volgende zeer goede diensten bewijzen.

De eerste bizonderheid, die meer bepaald tot de hier volgende mededeelingen in nauw verband staat, herinnert wel is waar

vrij algemeen bekende zaken, maar die toch tot heden nog niet zóó de aandacht hebben getrokken, als zij eigenlijk wel verdienen. Het is nu ongeveer honderd tachtig jaren geleden, dat Casparus Commelin in zijn Vervolg van de beschrijving der stad Amsterdam [1]) een en ander berichtte aangaande eene vervolging, ingesteld tegen Mr. Jan Huybertsz, die ongeveer van 1519 tot 1534 [2]) Schout van Amsterdam was geweest en in het laatstgenoemde jaar wegens zijne „Lutherianerye" van zijn post was ontzet. Eenige jaren later heeft hij zich, wegens onderscheidene tegen hem ingebrachte bezwaren en beschuldigingen, genoodzaakt gezien Amsterdam „te ruimen." Men bracht tegen hem in, dat, terwijl te Amsterdam, toen hij, Mr. Jan Huybertsz, Schout was, de gereprobeerde secten van Lutherijen, Sacramentisten en Herdoopers waren opgerezen, waardoor de Stad van Amsterdam in groot perikel was geraakt om er door ingenomen te worden, hij, Schout, en andere Burgemeesters en Regenten daartegen te slap geweest waren. Zij hadden toch die opgerezen secten niet genoeg tegengestaan, die ketters niet gestraft volgens de plakkaten van den Keizer, maar integendeel hen gedoogd en hun woelen en drijven door de vingers gezien. Onder hetgeen meer in het bizonder tegen Mr. Jan Huybertsz werd ingebracht kwam voor, dat hij ook gehoord had 't sermoen van een Gardiaan, genaamd Pelt, die in het Reventer van de Minderbroeders placht te prediken; die ook het Evangelie van Mattheus had doen drukken in de Nederlandsche taal, waarvan hij, gewezen Schout en andere Regenten, wel kennis hadden gedragen, zonder echter getracht te hebben, dit boekje uit de handen te

---

1) Amst. 1693, bl. 941, 942.

2) „Dat die gedaichde den tijd van omtrent vijftien of sestien jaren geweest was Schout der voorsz. Stede, gedurende welken tijd aldaer opgeresen waren ende seer vermeerdert die gereprobeerde secten van Luterije, Sacramentisterije ende Herdoperie, mitten ancleven van dien." Woorden uit de straks te vermelden Sententie.

krijgen van de gemeene luiden, die het gekocht hadden. Op grond van een en ander heeft het Hof van Holland dan ook een veroordeelend vonnis tegen hem uitgesproken. Aangaande deze merkwaardige vervolging, van welke daarna le Long in zijne Boekzaal der Nederduitsche Bijbels melding maakte [1]), vinden wij nog meer in Wagenaars Beschrijving van Amsterdam [2]). Behalve het verhaal, ook bij Commelin te vinden, deelt laatstgenoemde de sententie mede, die het Hof den 19n Maart 1540 tegen den gedaagden, maar voortvluchtigen Mr. Jan Huy·bertsz uitsprak In die sententie lezen wij aangaande Pelt, dat hij „ook gecorrumpeert ofte qualijken hadde getranslateert ende doen prenten dat Evangelium van Sinte Matheus in duytscher Spraike [3])", en verder, dat de Regenten, inzonderheid Mr. Jan Huybertsz, hadden verzuimd, „die gecorrumpeerde boucxkens" tijdig in handen te krijgen en alzoo „meerder infectie" te beletten.

Zoo is dan toch sedert ruim anderhalve eeuw bekend, dat in den eersten Hervormingstijd het Evangelie van Mattheus te Amsterdam in het Nederlandsch gedrukt is, en wel door de bezorging van den daar werkzamen Minderbroeder-Gardiaan Pelt, die als de overzetter daarvan bekend stond. Onlangs is hierbij nu nog het volgende gekomen. De Hoogleeraar de Hoop Scheffer heeft een gedeelte van het plakkaat van Keizer Karel, dd. 23 Maart 1524, medegedeeld, waarin bepaald tegen dat boekje te velde wordt getrokken. [4]) Den 23n Maart 1524 — zoo lezen wij bij den genoemden Hoogleeraar — verklaarde de Keizer in zijn plakkaat [5]), dat, in weerwil van vroegere besluiten tegen den verkoop van kettersche boeken, „nochtans zekere prenters nieuwe

---

1) Bl. 576, met verwijzing naar Commelins Beschr. van Amsterdam.

2) Amst. 1760, f°. 1e deel, bl. 251.

3) T. a. pl. bl. 265.

4) T. a. pl. I. bl. 448.

5) „Derde memoriael van A. Sandelijn, fo 37."

boucxkens geprent ende die vercoft ende uuytgegeven hebben, — ende dat veel luyden onser ondersaeten dieselve boucken gecocht ende geleesen hebben ende noch houdende zyn, onder tdecxel [1]) van dien, dat dieselve boucxkens niet geintituleert en zijn upten naem van Maerten Luther, mair upt *Ewangelie* ende der *Somme van de theologie* ende andere namen, die schynen goedt te zijn, hoewel dieselve boucxkens inhouden diversche dwaelingen, hier voortyts gecondempneert." De Keizer, zoo gaat de Hoogl. de Hoop Scheffer bij het mededeelen van den verderen inhoud van het plakkaat voort, wil om die reden, dat overal worde afgekondigd: „die eenyge nyeuwe boucxkens in latijn of duytsch, ende bysonder tgeene geintituleert is: *t Ewangelie van Ste Matheus,* mit die glose dair jnne gestelt, overmidts dat tselfde qualycken getranslateert is, ende dat inde glosen zekere dwalingen bevonden zijn geweest; mitsgaeders oick dat boucxken genoempt: *Die Somme van die godlycke gescriften*, dair jnne mede verbode leeringe staen" — wie deze boekjes bezit, zal ze binnen acht dagen moeten vernietigen.

Zoo moest er dan jacht gemaakt worden op dat gevaarlijke boekske: het Evangelie van Mattheus in het Nederlandsch overgezet; maar „kwalijk" overgezet; met die bijgevoegde glossen, waarin „zekere dwalingen" gevonden waren. Binnen acht dagen moest ieder, die het bezat, het vernietigen. Alzoo gelastte het keizerlijk plakkaat van 23 Maart 1524, en omdat nu Mr. Jan Huybertsz zich in het vervolgen van dat boekje en van zijne bezitters niet ijverig had betoond, maar ook hier door de vingers had gezien, dáárom werd hij er vele jaren later, in 1540, nog op eene zeer gevoelige wijze om lastig gevallen van de zijde der zorgvolle en landsvaderlijke Inquisitie, die niet van plan was, Mr. Jan Huybertsz in het door de vingers zien te volgen. Neen, volstrekt niet.

---

1) „Voorwendsel."

En waar zijn nu al de exemplaren van dat Evangelie van Mattheus gebleven? Nergens wordt een overgebleven exemplaar vermeld. Op geen catalogus komt het voor. In de rijke verzameling van Testamenten en Bijbels uit den door bloed en vlammen geteekenden martelaarstijd van 1521 en vervolgens, die Izaäk le Long heeft bijeengebracht, is er geen exemplaar van te vinden. In zijne Boekzaal der Nederduytsche Bijbels wordt het dan ook niet beschreven. Later... nergens heeft men een spoor, zoo ver bekend is, van eenig exemplaar kunnen ontdekken. Zoo is er dan niets dan de vermelding in een plakkaat en in eene sententie van overgebleven. Geen wonder, indien iemand voor een oogenblik plaats had ingeruimd aan de onderstelling, dat zulk eene afzonderlijke uitgaaf van eene Nederlandsche overzetting van het Mattheus-Evangelie vóór 1524 nooit heeft bestaan; dat hier wellicht eene onjuistheid met betrekking tot de opgaaf van den titel ingeslopen is; dat men den druk van een of ander Nieuw Testament, of althans van eene vertaling der vier Evangelien, naar den titel, die op de eerste bladzijde te lezen stond, benoemd heeft. Ingeslopen onjuistheid van opgaaf laat zich in dit geval echter niet onderstellen. Wij hebben hier toch met eene opgaaf van geloofsrechters te doen, van Roomsche kettermeesters, en deze heeren vergissen zich niet licht, als het aankomt op het nasporen van verboden boeken en de daarin gevonden „gecondemneerde dwalingen." De opgaaf van titels in lijsten van verboden boeken is, even als die, welke in keizerlijke of koninklijke plakkaten uit den Spaanschen vervolgingstijd voorkomt, wel te vertrouwen. Te recht schreef dan ook de Hoogl. de Hoop Scheffer, na de mededeeling van hetgeen in het plakkaat van 23 Maart 1524, en in de sententie tegen Mr. Jan Huybertsz over die uitgaaf van het Evangelie van Mattheus in het Nederlandsch, te vinden is: „Ware het te bewijzen, dat met die benaming, aan het eerste geschrift van het N. Testa-

ment ontleed, het geheele N. Testament wordt bedoeld, dan zou inderdaad de eer der bewerking van beide drukken, van den Antwerpschen en den Amsterdamschen" (d. i. van het Nieuwe Testament van Adriaan van Bergen en van het Nieuwe Testament van Doen Pietersoen, het eerste in 1523, het laatste in 1524 uitgegeven) „zoo al niet uitsluitend, dan toch voornamelijk aan Joannes Pelt toekomen... Maar op zichzelve is die verwarring van den eersten afzonderlijken titel met den verzameltitel niet waarschijnlijk, althans niet aantenemen zonder stellig bewijs" [1]). Zeer juist. Al kwam tot heden geen enkel exemplaar der uitgaaf van dat Evangelie van Mattheus in het Nederlandsch tot ons, zij moet toch bestaan hebben. Het plakkaat van 1524 spreekt duidelijk, de sententie van 1540 evenzoo, en die er jacht op gemaakt wilden hebben hadden goede oogen. Maar dan moest ook vóór alle dingen die uitgaaf vermeld worden bij de beschrijving van de geschiedenis der eerste uitgaven van de Schriften des Nieuwen Verbonds! Dit behoort op de éérste bladzijde van die geschiedenis te staan.

De tweede bizonderheid, die wij ons niet langer mogen laten ontsnappen, is te vinden in eene der beide voorreden voor de tweede uitgaaf van het Nieuwe Testament, door Adriaan van Bergen in 1524 te Antwerpen gereed gemaakt. In de voorrede van den drukker aan den lezer komt eene uitdrukking voor, die wél gewogen veel geeft te denken. De drukker begint met te herinneren, dat God uit vrije rijke liefde ten laatste de hongerige schare heeft aangezien en haar gespijzigd heeft met het hemelsch

---

1) T. a. pl. 1. bl. 448, 449. In eene noot voegt de Hoogl. er nog bij: „En dit te minder, omdat juist kort voor 't plakkaat de paraphrasis van Mattheus door Erasmus in Bazel (1523) was uitgegeven en derhalve een vertaling van dit werk kan bedoeld zijn." Onmogelijk is dit zeker niet, maar het is toch niet zeer waarschijnlijk te achten. Wat overigens het hier genoemde jaartal 1523 betreft, het moet zonder twijfel **1522** heeten.

levend brood van zijn goddelijk Woord. Van dit Woord sprekende, zegt hij dan: „dwelck hi haer voer heeft doen setten ende aen dienen doer gheleerden verstandighen beminnaers der waerheyt, die welck ons dat weder versch, puerlick, ende ongemengt ende oeck onghecorrumpeert, wt der Griecscher talen .... hebben overgheset. Welck haer grootelick van node ende oorbaerlic heeft gedocht. Want onse oude latijnsche translatie zeer gecorrumpeert ende oec duyster is, also dat wij dat puer godlijcke woort niet puerlic en consten gelesen, sonder welcke onse zielen niet leven en moghen, mer bederven ende sterven, oft ontbliven inden weghe onser pelgrimagien. Waerom wij oec voor diegene die geen latijn en verstaen dat nieuwe testament (scandelic qualic overgeset in duytschen) met grooter neersticheyt ende vele moeyten gecorrigeert hebben na der voerscreven gheleerder mannen translatien."

Zoover ons bekend is, heeft nog niemand de aandacht op deze woorden: „dat nieuwe testament, scandelic qualic overgeset in duytschen," gevestigd. Zoo schreef Adriaan van Bergen in den loop van het jaar 1524. Toen hij zoo schreef, was er volgens de thans nog algemeen onder ons aangenomen voorstelling geen ander Nieuw Testament uitgegeven, dan dat van zijne eigene pers was gekomen. Van zijn eigen Nieuw Testament, waarvan hij nu eene tweede uitgaaf in het licht zond, zal hij toch wel niet verklaard hebben, dat het schandelijk slecht in het Nederlandsch was overgezet. Waarop heeft hij dan het oog? Was hij bij het schrijven van deze voorrede tot den lezer reeds bekend met het Nieuwe Testament, door Corn. Heynrickz gedrukt [1]), hij zal bij de door ons thans besproken woorden wel niet aan die uitgaaf gedacht hebben. Want de door Corn. Heynrickz gedrukte vertaling verdient volstrekt niet dat harde

---

1) Zooals de Hoogl. de Hoop Scheffer t. a. pl. I. bl. 452, waarschijnlijk acht.

oordeel van den Antwerpschen uitgever, ook niet op diens standpunt, en geeft ons derhalve geen recht tot het vermoeden, dat deze het oog op het Nieuwe Testament van den Delftschen boekdrukker, gehad heeft. Zooveel is duidelijk, dat Adriaan van Bergen dacht aan eene overzetting van het Nieuwe Testament in het Nederlandsch, bij zijne lezers bekend, onder Nederlanders in gebruik, maar onderscheiden van de zijne. Zijn Nieuw Testament laat hij op nieuw drukken, omdat er, naar hij meende, zoo groote behoefte aan bestond wegens het hoogst gebrekkige van hetgeen men het volk reeds in handen had gegeven. Op de Handschriften, die de oude Nederlandsche overzetting uit het Latijn bewaarden, kan hij ook niet gedoeld hebben, daar het verband zijner woorden aan eene gedrukte uitgaaf doet denken. Hij bedoelt zonder twijfel eene overzetting, die reeds in druk uitgegeven en zoo in handen van het Nederlandsch publiek is. Waarop ziet dan toch dat „scandelic qualic overgeset in duytschen"?

Zou hij misschien gedacht hebben aan het Evangelie van Sinte Matheus, door Joh. Pelt getranslateerd en uitgegeven? Maar het Evangelie van Mattheus is toch niet het Nieuwe Testament. Het is over het Nieuwe Testament, dat wij Adriaan van Bergen hooren spreken.

Was er van de Schriften des Nieuwen Verbonds wellicht reeds meer dan dat eene Evangelie in het Nederlandsch overgezet en gedrukt? Maar ook hiervoor had dan toch op de eerste bladzijde der geschiedenis, die wij thans bespreken, wel eenige ruimte mogen opengelaten worden.

Wij komen tot de derde bizonderheid. Er liggen een paar belangrijke Catalogi van boekverkoopingen uit de vorige eeuw naast mij. De eene is de Catalogus van Boeken van Jacob Spex ('s Gravenhage, October 1776). Daarop komt (bl. 26, Nr. 6 in 8° enz.) de volgende titel voor: „Dit syn die Epistelen des uitvercoren vates Christi Sinte Pauwels etc. geprint te Antwer-

pen op die Camerpoortbrugghe, by Jacop van Lesveldt." Wie heeft in onzen tijd ergens eene uitgaaf gezien van de Paulinische Brieven, te Antwerpen bij den wel bekenden Jacob van Liesveldt gedrukt, en wie heeft vroeger of later de aandacht op dezen titel gevestigd, of zich rekenschap gegeven van het gebruik, dat zich van dezen titel laat maken? Aan eene drukfout denken, hiervoor bestaat geen grond. De titel schijnt met juistheid opgegeven. Zou er dan waarlijk reeds in de eerste dagen na het doorbreken der Hervorming in ons land eene Nederlandsche vertaling van de brieven van Paulus en wel door Jacob van Liesveldt te Antwerpen gedrukt en uitgegeven zijn? Waar zijn al de exemplaren gebleven? Waar zouden wij thans nog een exemplaar kunnen vinden? — Ook op een ouderen Catalogus (die der Bibliotheek P. van Damme, in Oct. 1764 verkocht) komt die titel voor. Daar lezen wij bl. 170 van het 3e deel, Nr. 2624, kl. 8° enz.: „Die Epistelen van Sinte Paulus totten Romeynen, Corinthien etc. Gheprint te Antwerpen. By J. van Liesveldt. Omtrent den Jaare 1500. Met vergulde voorletteren en verdere Ornamenten vercierd. Een zuyver Exemplaar." Die tijdsbepaling van „omtrent den Jaare 1500" is zeker wel niet uit het boekje zelf genomen; maar wat het overige betreft, het zou overeenkomstig de waarheid kunnen zijn, ofschoon het inderdaad bevreemdend is, dat wij nergens eenig spoor van zulk eene Liesveltsche uitgaaf der Paulinische brieven in klein octavo aantreffen.

Hoe dit zij, het door ons medegedeelde geeft recht tot de vraag: Bestaat er niet eenige grond voor het vermoeden, dat aan het in druk verschijnen van het eerste tot heden ons bekende Nieuwe Testament in de Nederlandsche taal het een of ander is v o o r a f g e g a a n, waarvan wij moeten zeggen: daarmede moet eigenlijk de tot heden ontbrekende eerste bladzijde gevuld worden?

IV.

Welk antwoord men nu ook niet lang geleden mocht gegeven hebben, zeker is, dat wij thans niet langer over onderstellingen en vermoedens behoeven te strijden. Onverwachts zijn tot heden onbekende exemplaren te voorschijn gekomen, die een inderdaad verrassend licht over den aanvang der geschiedenis van de gedrukte uitgaven der Nieuw Testamentische Schriften in het Nederlandsch, kort na het begin der Hervorming, laten opgaan. Van uit de meest verborgen schuilhoeken komen heldere lichtstralen tot ons, en wat langer dan drie honderd jaren verborgen is gebleven, het staat tot onze verbazing als uit de dooden voor ons op, om van dingen te spreken, die niemand onder ons tot heden had vermoed of durven onderstellen.

Om het met weinige woorden in ééns te zeggen, al de Schriften des Nieuwen Verbonds, alleen de Handelingen der Apostelen en de Openbaring van Johannes niet medegerekend [1]), derhalve de vier Evangelien en al de brieven zijn in het Nederlandsch gedrukt en uitgegeven nog vóórdat, of ook ongeveer op denzelfden tijd waarop, de Schriften des Nieuwen Verbonds in 1523 en 1524 door Adriaan van Bergen en Cornelis Heinrickz in het licht kwamen, en wel óf afzonderlijk óf bij gedeelten vereenigd, en dit niet slechts ééns, maar, wat sommige uitgaven van eenige bij elkander gevoegde Schriften des Nieuwen Verbonds betreft, meer dan eens. Zelfs bestaat er grond voor het vermoeden, dat het geheele Nieuwe Testament vóór 1523 in het Nederlandsch uitgegeven is. Het bewijs hiervoor zal in hetgeen thans volgt geleverd worden.

1) Want hetgeen de „Bijbel", in 1518 te Antwerpen door Claes die Grave gedrukt, als de Handelingen der Apostelen en de Openbaring van Johannes geeft, verdient dien naam niet te dragen. Vgl. daarover le Long, t. a. pl. bl. 470 enz. Eene afzonderlijke uitgaaf van de Handelingen en de Openbaring vóór Adriaan van Bergens uitgaaf in 1523 is niet bekend.

Het was in de tweede helft der maand April van dit jaar 1872, dat door een voor mij gunstigen zamenloop van omstandigheden een boekje of bandje in mijn bezit kwam, in duodecimo, welks rugtitel te lezen geeft: „De Euangelien. Oudste drukken. Extra zeldzaam." Deze rugtitel is onberispelijk. Alleen, hij zegt niet alles. Want behalve de oudste drukken van de vier Evangelien, waarover straks nader, bevat dit bandje nog overblijfselen of fragmenten van hetgeen ik nu noemen zal vóórwerk van thans verloren gegane, of ten minste tot heden onbekende, uitgaven van het Nieuwe Testament of gedeelten daarvan. Daarbij eene schriftelijke aanteekening uit vroegeren tijd, niet geheel van belang ontbloot. Het ontdekken van dezen schat 1) gaf mij aanleiding, om ten spoedigste te gaan onderzoeken, of ook misschien op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage 2) het een of ander aanwezig mocht zijn, dat nog meer licht voor mij zou kunnen doen opgaan. Zooals blijken zal, slaagde ik zeer gelukkig in mijn zoeken en was ik zeer voorspoedig in het vinden. Meer dan ik had verwacht bood de met vriendelijke dienstvaardigheid voor mij toegankelijk gemaakte en bij voortduring beschikbaar gestelde oude-boeken-schat der Koninklijke Bibliotheek mij aan.

Thans vervul ik den aangenamen plicht van medetedeelen wat ik te weten ben gekomen door middel van al die oude stukken, die zich tot op dit oogenblik als achter een voor aller oogen verborgen beschot hebben onttrokken aan de blikken en nasporingen ook van onvermoeid zoekende en met goed gewapende oogen alles bespiedende boeken- of historiekenners.

---

1) Eene volledige opgaaf van hetgeen het bedoelde bandje of boekje bevat is hier achter in Bijlage B te vinden.

2) Behalve Holtrops Catalogus librorum saeculo XV° impressorum, quotquot in Bibl. regia Hagana asservantur (1856), bestaat er geen volledige gedrukte en derhalve gemakkelijk door ieder te raadplegen catalogus van den daar te vinden rijken voorraad.

V.

Het was in de eerste maanden van het jaar 1522, dat Johannes Pelt, Gardiaan van het Minderbroeder-klooster te Amsterdam, zich in de voltooiing van een ongewoon werk mocht verblijden. Als prediker bevorderlijk aan de verbreiding van de „nieuwe leer” — hij was „ook van der secten” [1]) — wilde hij ook naar vermogen werkzaam zijn, om de Heilige Schriften des Nieuwen Verbonds, althans voor een gedeelte, algemeen toegankelijk te maken. Hij had, voorgelicht door het Nieuwe Testament van Erasmus, het Evangelie van Mattheus in de Nederlandsche taal overgezet en bij elk hoofdstuk eenige aanteekeningen gevoegd. Hierbij had hij inzonderheid partij getrokken van hetgeen door Hieronymus en Augustinus of door Erasmus en andere leeraars ter verklaring van den tekst was gegeven. Daar komt het boekje van de pers, door Doen Pietersoen te Amsterdam gedrukt en bij het publiek ingeleid door een woord van den Vertaler aan het einde. Rond en open komt Joh. Pelt daarin voor zijne gevoelens uit. Onbeschroomd plaatst hij zich aan de zijde van hen, die luide verkondigen, dat ieder de Heilige Schriften goed moet leeren kennen en ijverig moet onderzoeken. Daar ligt het boekje, een vinger dik, ruim 200 bladzijden groot, doorgaans met 28 regels op iedere bladzijde, in duodecimo-formaat, vóór ons. De titel [2]) getuigt aldus van inhoud en strekking:

Hier beghinnen die Euangelien | ons heren Jhesu Christi Dats dye | goede boetschappe. van der vergiffenisse der sonden. ende | van der eewiger salicheit. In der duytscer sprake. ge | trans-

---

1) Zoo lezen wij in de boven vermelde Sententie.

2) Zoowel hier als in al de volgende titels en verdere opgaven en aanhalingen zijn de verkortingen weggelaten.

lateert. Die welcke sinte Matheus die Apostel | ende Euangelist Jhesu Christi bescreven heeft. Met | een corte glosacie. om die te badt te verstaen Opdat | men weten mach dat elc kerstenmensce schuldich is. | die Euan | gelien Cri | sti te lesen | ende dye in | sijn herte | te dragen | boven alle | andere le | ringhen | schrifturen | Ende daer | in vrijlijc | lieflijc ende | ghetrou | lijc te leve | ne ende te | stervene.

Behalve den titel vinden wij op het titelblad nog eene houtgravure, die den evangelist Mattheus zittende voorstelt en vóór hem staande een engel, die hem een geopend boek voorhoudt; den evangelist ter linkerzijde, den engel ter rechterzijde [1]). Deze houtgravure is geplaatst onder den regel, die eindigt met de woorden: dat elc kerstenmensce schuldich is. De daarop volgende woorden zijn in zeventien kortere regels daarnaast ter rechterzijde gedrukt.

Op de keerzijde van den titel, op de tweede bladzijde alzoo van het eerste vel, begint de „Prologhe van Sinte Jheronimus op dye viere Euangelien," die zes en eene halve bladzijde inneemt. Terstond daarop volgt de „Prologe op Sinte Matheus Euangelie," twee bladzijden; daarna „dat leven van Sinte Matheus den Apostel ende Euangelist Christi, van Sinte Jheronimus beschreven," twee bladzijden; vervolgens de opgaaf van den hoofdinhoud der eerste zes hoofdstukken met eene houtgravure, die dezen hoofdinhoud beknopt voorstelt. Een en ander vult alzoo twaalf bladzijden. Dan begint op de dertiende bladzijde het eerste hoofdstuk van Mattheus. Het geheele Evangelie van Mattheus met de bij elk hoofdstuk behoorende aanteekeningen beslaat,

---

1) Ongeveer zooals op de houtgravure in den Bijbel van J. van Liesveldt, in folio, 1526, bij het eerste hoofdstuk van Mattheus.

de titel en het voorwerk medegerekend, 198 niet genommerde bladzijden. Elk vel, alleen het eerste niet, heeft zijne signatuur [1]). De laatste bladzijde, waar de aanteekeningen op het laatste hoofdstuk eindigen, geeft nog dit te lezen:

> **Hier eyndet die Euangelie Jhesu Christi. Dye | welcke sinte Matheus die apostele ende Euangelist | Jhesu Christi bescreven heeft. Ende is volbrocht | ende gheprent Tamstelredam Bi mi Doen pietersoen | in Engelenburch.**

Maar hier is het boekje toch niet ten einde. Er volgt een nieuw vel met de signatuur O, op welks eerste bladzijde te lezen staat: Hier nae volget die Conclusie des Translatoers ofte Overstelders. Ende een waerdich Sermoon Ende costelijcke vermaninge tot alle Christen menschen. Van den waerdigen Doctoor heer Erasmus [2]). Op de keerzijde van deze bladzijde vinden wij eene houtgravure, die schijnt te behooren tot de reeks, van welke er een zestal in het boekje voorkomt en waarvan wij er reeds eene vermeld hebben. Daarop volgen vier bladzijden met de „Conclusie" van den overzetter, waaraan zich dan het „waerdich Sermoon van Erasmus" aansluit.

Maar dat „waerdich Sermoon" ontbreekt in dit exemplaar. Een tijd lang lachte mij het gevoelen toe, dat het daarin niet ontbrak. In het vóór mij liggende oude bandje bevindt zich toch een exemplaar der vertaling van den brief van Erasmus aan Keizer Karel V [3]) en van zijn woord aan den lezer, beide vóór zijne latijnsche parafrase van het Evangelie van Mattheus geplaatst. Ik meende, dat dit exemplaar bij het exemplaar van

---

1) Zoodat op blz. 17 de sign. B staat en op blz. 193 de sign. N. Het laatste vel heeft zes bladzijden.

2) Het voorgaande schijnt derhalve afgedrukt te zijn, vóór dat de „Conclusie des Translatoers" gedrukt werd.

3) Het exemplaar der vertaling van den brief aan Keizer Karel V is alleen door de laatste bladzijde vertegenwoordigd. Vgl. bijlage B.

Joh. Pelts Mattheus-Evangelie behoorde en op de conclusie moest volgen. Maar dit laat zich op den duur niet verdedigen. De typografische uitvoering is eene geheel andere, dan die van het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus en dan zich van Doen Pietersoens pers laat verwachten. De beide vellen druks, waarop die vertaling voorkomt, sluiten zich met hunne signatuur niet aan het voorgaande vel (O) aan, maar zijn met [a,] b gemerkt. In één woord, deze druk van die vertaling kan niet tot het door Doen Pietersoen uitgegeven Evangelie van Mattheus behoord hebben [1]. Wij behoeven hier derhalve niet langer bij dat „waerdich Sermoon ende costelycke Vermaninge tot alle Christen menschen van den waerdigen Doctoor heer Erasmus" stiltestaan.

Vóór dat wij ons nu echter verder met dit Evangelie van Mattheus en de daarbij gevoegde aanteekeningen bezig houden, moeten wij nadere kennis maken met hetgeen Johannes Pelt zelf tot zijne lezers heeft te zeggen. Om de merkwaardigheid van het tot heden onbekend gebleven stuk deelen wij de „Conclusie" hier in haar geheel mede. Die Conclusie des Translatoers luidt aldus [2]:

„Die goedertierenheit ende menschelicheyt van onsen God, onsen salichmaker Jhesus Christus, heeft haer geopenbaert niet wten goeden ende rechtvaerdighen wercken, die wie, menschen, gedaen hebben of doen mogen, maer na zijn grōte ontfermhertichede so heeft hi ons godsalich gemaect door zijn afwasschinge der wedergeboorte of regeneracie ende verniewinge des heylichs geests. Den welcken heyligen geest hy in ons overvloedelyc gestort heeft doer Jhesum Christum, onsen salichmaker, omdat

1) Een gesprek over deze zaak met mijnen vriend, den Heer Frederik Muller, heeft mij tot deze overtuiging gebracht.

2) Onregelmatigheden in de interpunctie en verkortingen hebben wij hier, en zoo ook later, niet overgenomen.

wi rechtvaerdich gemaect zijnde alleen doer die gratie ende verdiensten Jhesu Christi erfgenamen mogen zijn, na der hope des ewichs levens. Dwelc ons sinte Paulus, die waerde apostel, bescrijvet int laetste capittel ad Titum. | Ende dese is die meeste gracie, die wi, arme gebreclike menscen hebben, ende is meerder dan wi mogen begripen, dat onse God ende scepper na onse gedaente mensce geworden is door zijn grote liefde, die hi tot ons hadde, om ons met sinen liden ende bloede salich te maken. Dwelck hi ons ghelaten ende gedaen heeft tot eenen exempel voer ons allen, opdat wi desgelyc onze substancien, onse lijf, ons bloet ende leven laten sullen voor dat gelove Christi ende ter liefde Christi, ende om malcanderen salich te maken. | Ende dit en mogen wi niet wel volbrengen, dan door die kennisse der woorden Christi ende door dat lyden Christi, ende door dye liefde Christi, ende door die warachtige toeseggingen ende beloften Christi, dewelcke hi ons belooft heeft, die niet liegen noch faelgieren en mach, | omdat wi weten souden, dat alle onse wercken ydel, cranc, besmet, onsuver, sondich ende met een sondich herte geschiedende sijn, ende dat God allene die goede wercken, dye wy doen, door ons, gelijc door sinen instrumenten, doende is. Ende dat wi wt ons eygen natuer anders niet dan quaet doende en sijn. | Ende dat Gode anders niet bequaem ende aanghenaem en is, dan dat wy onse quaden wercken door die liefde Christi achterlaten sullen, ende niet door vreese ofte bedwanc van yemanden. Ende dat wi allene door die liefde Christi doen ende lyden sullen alle dat hi van ons begherende ende toesendende is. | Ende om dit perfectelijc te volgen ende te volbrengen, so heeft hi ons sine heylighe woorden ende wercken ende heylige euangelien totter memorie in schrifturen gelaten. Die welcke die viere heylighe euangelisten door den heyligen geest elck bisonder bescreven hebben. Al ist saec, dat die eene euangelist somtijts wat meer

oft min, voor oft nae, in sijnder euangelie bescreven heeft; | en want Sinte Matheus alder eerst die woerden Gods ende dat euangelium Christi gescreven heeft; daerom is hier alder eerst in die duytsce sprake overgestelt die euangelie, die welcke Matheus int Joetsche lant bescreven heeft. | Ende dese overstellinge heeft die translateur volbracht, nadat hem mogelijc was, accorderende den ouden text metten niewe Griecschen text, denwelcken Erasmus met groter neersticheyt ons in latijn ghegheven heeft. En in dese translatie en is niet toe ghedaen of genomen eenigen sin oft eenighe bisonder woorden, oft oock eenigen sin verandert. Maer den sin van den griecschen text is somtijden gevolcht, daer den ouden text doncker was, ende daer zijn somtiden (maer niet vele) sommighe synonima oft biwoorden ghestelt, om den gront te beter te verstaen. Ende wt die Annotacien van Jheronimus, Augustinus ende ooc Erasmus, ende van andere godlike doctoren, sijn nae die capittelen des texts (die XXVIII int getal zijn) cleyn ende corte glosen gestelt, om die vremde griecsche ende hebreeusce woorden te verstaen, die dicwilen in der text van der euangelie gestelt zijn. Ende ooc om somwilen dat verstant der euangelien te bet te verstaen. | Hierom so bidden wi alle kerstenen menschen, dat si onsen arbeyt gonstich ende in dancke willen ontfangen. Want wi dit niet doer roeminge van scientien, maer door troostinge ende nootsakelicheyt der onnoselder oft slechte menscen ende haerder sielen gedaen hebben, dye dagelicx meer met menschelike statuten dan metten woorden ende geboden Gods beswaert ende verlast worden. | Ende wi bidden ooc eenen yegelijk, dat hi dit sonder verstoringe verbeteren, castigeren, ende beter maecken wille, daer hi kan. Ende dit siende sullen wi gemoet worden, om andere menschen noch meerdere oorsake van studeringe te geven, en om die andere drie euangelien voort in die duytsche tale over te stellen. Want alder menschen troost, gerusticheyt der consciencien, blijde herte

en blidelyc leven, en waerachtich betrouwen om blidelic ende betrouwelijc te leven ende te sterven, in die euangelie ende in die woorden Christi gelegen sijn. Die welcke ons gunnen wil die Vader, die Sone ende den heylighen gheest. Amen."

Zoo legt de vertaler duidelijk en oprecht voor zijne lezers bloot wat hem tot de overzetting heeft bewogen, wat hij er mede bedoelt, wat zijn streven geweest is. Zoo kunnen wij nu ook tot op zekere hoogte nagaan en berekenen, wat en hoe Johannes Pelt moet gepredikt hebben in die dagen [1]), toen het licht der waarheid ook hier doorbrak, en het woord des Evangelies eindelijk ook hier eens zuiver gehoord mocht worden.

Terstond valt in het oog, dat de Schrijver van deze voorrede Jezus Christus op den voorgrond plaatst als den eenigen Zaligmaker, en het geloof in Hem als het eenige middel om behouden te worden; dat hij tegen de verdienstelijkheid van goede werken opkomt, en alleen van Gods genade door Jezus Christus alle heil verwacht, niet slechts tot onze rechtvaardiging, maar ook tot onze vernieuwing en heiliging. Op de noodzakelijkheid van een heilig leven wijzende, spreekt hij als zijne overtuiging uit, dat wij, om door de liefde van Christus tot een heilig leven gedrongen te worden, bekend moeten zijn met hetgeen de Heer geleerd en volbracht heeft; dat wij derhalve kennis moeten hebben van de vier Evangelien, waarin dat beschreven staat. Zoo komt hij tot de verklaring van hetgeen hem bewogen heeft, een begin te maken met de overzetting van het Evangelie van Mattheus. Worden de eenvoudigen dagelijks meer met menschelijke instellingen bezwaard, dan in de kennis van Gods woorden en geboden

---

1) Dat hij zich nog in het begin van 1524 te Amsterdam ophield, kort daarna naar Bremen is geweken, hier in 1525 prediker aan de Anschariuskerk geweest is, onderstellen wij thans algemeen bekend te zijn. Vgl. verder over Joh. Pelt de Hoop Scheffer t. a. pl. I. bl. 432, 521. H. Q. Janssen, Joh. Praepositus, bl. 275 enz.

ingewijd, hij wenscht ze tot hunne voorlichting het Evangelie van Mattheus in handen te geven, en hoopt daarop ten spoedigste eene vertaling van de drie andere Evangelien te laten volgen. Niet in den dienst van de eene of andere partij schrijft hij, noch met het oog op bepaalde kringen; maar hij bidt, dat álle christenmenschen zijnen arbeid gunstig mogen ontvangen. Wel verre van te meenen, dat zijn werk volmaakt is, laat hij ook gaarne plaats over voor de gedachte, dat er verbeteringen in kunnen gemaakt worden. Overigens ziet ieder terstond, dat de vertaler spreekt als is er nog geen overzetting van het Evangelie van Mattheus in het Nederlandsch gedrukt. Naar zijn woord tot den lezer, naar zijne „Conclusie" beoordeeld, dan kent hij geen gedrukte uitgaaf van het Nieuwe Testament of van de vier Evangelien, in het Nederlandsch overgezet, en is hij de eerste, die het Evangelie van Mattheus daarin gedrukt den volke in handen geeft.

Hebben wij tot heden het werk van Joh. Pelt eene vertaling genoemd, of eene overzetting, het is meer, omdat hij zelf zijn werk zoo heeft gekenmerkt, dan wel, omdat het inderdaad in den vollen zin des woords eene vertaling of overzetting moet heeten. Hij heeft toch goedgevonden, op zeer vele plaatsen in den tekst een of ander woord, niet zelden onderscheiden woorden, intevullen of bijtevoegen, ter opheldering en verklaring van den zin, of ook, waar men tusschen twee lezingen of twee overzettingen heeft te kiezen, ze beide in den tekst opgenomen. Daar dan niet aangewezen is, waar de vertaling eigenlijk eindigt, wat tot de opheldering of verklaring behoort, is de lezer niet in de gelegenheid gesteld, om de eene van de andere te onderscheiden. De vertaler heeft daardoor den schijn op zich geladen van zich nog al eens eenige vrijheid veroorloofd te hebben. Hij kan dan ook niet gezegd worden, zich in alles getrouw gehouden te hebben aan den tekst, dien hij zelf ter overzetting

voor zich genomen had. Om den arbeid van Joh. Pelt nader te doen kennen, laten wij hier eenige gedeelten volgen als proeven van de wijze, waarop hij te werk is gegaan. Na ongeveer drie honderd en vijftig jaren wordt het tijd, dat wij er iets meer van hooren dan het weinige, dat het keizerlijk plakkaat van 1524, of het vonnis der geloofsrechters, daarover bevat.

Uit de Overzetting.

Matth. I. 24, 25.

Ende Joseph, ghewect sijnde wt sinen slaepe, dede ghelijc hem die engel Gods bevolen hadde. Ende bij voechde hem bi sine huysvrouwe Maria. Ende hij bekende haer noeyt. Ende si heeft gebaert haren eersten gheborenen sone. Ende si noemde sinen naem Jhesus.

III. 2.

Ende seggende: Bekeert u luyden, doet penitencie, ende dat rijc der hemelen is nakende.

V. 9, 10.

Salich sijn die ghene, dye paysmakelijck ende payselijck sijn; want si die kinderen Gods ghemaeckt sullen worden. Salich zijn die gene, dye vervollinge oft persecucie lijdende zijn om der rechtvaerdichede; want haerluyden dat rijck der hemelen toebehoorende is.

V. 17, 18.

En wilt niet meynen, dat ick ghecomen ben, om te nyet te doene ende te bederven dye wet, oft dye propheten. Ende ick en bin nyet ghecomen, om dye wet te nyet te doen, maer om dye te volbrengen. Voorwair ick segghe u luyden, also lange als hemel ende aerde staen, of voor bi gaen sullen, so en sal nyet een jote noch oock dat alderminste van der wet vergaen, oft te niet gaen. Mer het sal al volbracht worden, dat inder wet is.

VI. 9—13.

Vader onse, die daer sijt in die hemelen, geheylighet worde uwen naem. Uwe rijc toecome. Uwen wille gesciede, gelijc in den hemel, also ooc in der aerden. Geeft ons huyden onse dagelijcx broot. Ende vergeeft ons onse schulden ende misdaden, gelijc wi onse sculdenaers of misdoenders vergevende sijn. Ende en leyt ons nyet in temptacie, mer verlost ons van den quade. Amen.

IX. 16 enz.

Ende niemant doet eenen lap van groven laken in een oudt cleedt;

want desen lap beneemt dye volheyt ende eerwaerdicheyt van den cleede, ende hi wordt argher, dan een schore. Noch men en doet gheenen nyewen wijn in oude cruycken; want so souden die cruycken gheschoort worden ende dan soude den wijn wtgestort worden ende die cruycken souden vergaen. Maer men doet nieuweu wijn in niewe cruycken, ende dan so worden si beyde onderhouden.

XI. 28—30.

Comt tot mi, alle menschen, die arbeydende ende beswaert zijt, ende ic sal u luyden vermaken ende versoeten. Neemt mijn joc op u luyden ende leeret van mi, dat ic saftmoedich ende goedertieren ben ende dat ick ootmoedich van herten ben. Ende ghi sult uwer sielen ruste vinden. Ende mijn joc is soete ende een winninghe ende mijnen last is lichte.

XVI. 22, 23.

Heere, sijt doch dyn selven goedertieren ende in geender maniere so en sal di niet geschieden ende dit moet verde van dy zijn. Ende Jhesus, omghekeert sijnde, heeft ghesproken Petro: Gaet na mi, of achter mijnen rugge, Satana, duyvele; ghi zijt mi belettelijc ende mij verstorende.

XXIV. 15.

Hier om, als ghi luyden sien sult die abhominacie of onmenschelijchede der bederfnisse of der desolacie, die van den prophete Daniel voorseyt is, staende inder heyligher plaetsen; die dit lesende is mach dit verstaen ende verstae dit...

XXVII. 11, 12.

Ende Jhesus heeft gestaen voor den president Pilatus. Ende die president heeft hem ghevraecht, seggende: Sijt ghi dye coninc der Joden? Ende Jhesus sprack tot hem: Ghi segget. Ende doen hi geaccuseert werdt van den princen der priesteren ende van den ouders, soe en heeft hi daer op niet geantwoort.

XXVII. 39—42ª.

Ende die voor bi ginghen werpen in hem beschaemtheden ende beroerden hare hoofden, ende blasphemeerden hem, ende spraecken: Vach ghi die selven, dye destruerende waert den tempel, ende in den derden daghe dien weder op timmerde, bewaret ende helpet di selven. Ende si dy die sone Gods, so nederdalet van den cruyce. Ende desgelyck spraken die princen der priesteren, hem bespottende metten scriven ende metten ouders: Hi heeft ander luden geholpen ende ghesont gemaect, ende hi en can hem selven niet gehelpen, noch gesont gemaken.

Heeft hij te doen met plaatsen, waar verschil van lezing is, of waar eene keus tusschen twee vertalingen gedaan moet wor-

den, meermalen plaatst hij dan beide lezingen of beide vertalingen in den tekst. Tot proeve kiezen wij enkele plaatsen, met welke wij de overzetting van Erasmus' vertaling in het Nieuwe Testament van Corn. Heynrickz (1524), de Vulgata, somtijds door Joh. Pelt ook opgenomen, en de overzetting van Luthers vertaling in Adr. van Bergens tweeden druk (1524) vergelijken.

	Overzetting van Erasmus' vertaling, in het Nieuwe Testament van C. Heynrickz (1524).	Vulgata, volgens de aant. in het N. T. van C. Heynrickz en van A. van Bergen (1524).	Joh. Pelt in zijn Evangelie van Mattheus.	Overzetting van Luther's vertaling in het Nieuwe Testament van A. van Bergens 2n druk (1524).
Matth.				
II	een leytsman	een hertoghe	een leidtsman ende hertoge	een leytsman oft hertoghe
III	Betert u	Doet penitencie	Bekeert u luyden, doet penitencie	Betert u
IV	Betert u, dat rijc der hemelen..	Doet penitencie, dat rijc der hemelen..	Doet penitencie ende keert weder van den sonden ende dat rijc der hemelen . .	Betert u, dat rijck der hemelen..
V	Salich sijn die vreedsamige	Salich sijn die vreedsamige	Salich sijn die ghene, dye paysmakelijck ende payselijck sijn	Salich sijn die vreedsamige
VIII	Wat hebben wi met u te doen?	Wat hebdi met ons te doen?	Wat dinck of saecke is ons met u, of wat heb dy met ons te doene?	Wat hebben wi met u te doen?
XVII	zijne cleederen zijn blinckende geworden als 't licht	sijn clederen sijn wit gheworden als die snee	sijn clederen sijn wit geworden ghelijck een licht of snee	zijn cleederen zijn wit gheworden als een licht.
XIX	een cabel doer een naelden oghe	eenen kemel.. doer eenre naelden ooghe	eenen kemele of cabele door t gat van eender naelde	eenen kemel doort gat van eender naelde
XX	ende ghedoopt worden metten doepsele, daer ic mede ghedoopt worde?	Ontbreekt	ende metten doopsele gedoopt worden, daer ick mede gedoopt worde?	ende metten doopsele gedoopt worden, daer ic mede gedoopt worde?
XXIV	Ontbreekt	twee in een bedde enz.	Ontbreekt	Ontbreekt.

Even als op deze plaatsen, zoo vinden wij ook elders meermalen in den tekst woorden ingevoegd, die tot omschrijving, verklaring, opheldering moeten dienen, woorden, die eigenlijk niet in de vertaling behooren, maar in de aanteekeningen bij elk hoofdstuk gevoegd.

Wat de aanteekeningen betreft of de korte „glosacie," zooals de titel zegt, of de glosen, zooals er boven de aanteekeningen op ieder hoofdstuk staat, zij dienen vooral ter toelichting van eigennamen en van woorden uit de oude talen. Zij behooren inzonderheid tot het historisch gebied. Slechts zelden dienen zij, om de gedachten, die in de woorden van den tekst uitgedrukt zijn, nader te ontwikkelen. Dat zij alle van groote waarde zijn, om het verhaalde of gesprokene beter te doen verstaan en begrijpen, zouden wij niet durven beweren. Zelfs zijn er onder, die niets ophelderen en gegronde aanmerkingen uitlokken. De bedoeling is echter zeker goed geweest, namelijk hier en daar eenig licht over anders duistere woorden of spreekwijzen te doen opgaan. Staan wij er niet opzettelijk bij stil, omdat zij thans voor ons geen waarde hebben, eene uitzondering maken wij met betrekking tot enkele aanteekeningen, die onze bizondere aandacht verdienen, als geheel geschikt om den haat te verklaren, waarmede dit boekje te Amsterdam vroeger is vervolgd. Het volgende negental spreekt ondubbelzinnig.

Uit de Aanteekeningen op:

Matth. III. 2.

Dat woort doet penitencie en is niet te verstane gelijc vele menschen meynen: ene pijne te lijden voor onse misdaden, die men valschelijc penitencie naemt. Maer het is te seggen, dat een yegelijc zijn quaet ende misdaet bekennen sal ende dat van liefden laten sal, ende totten rechten wech wederkeren sal. Ende dat een yegelijc een goet herte ende goeden willen gecrigen sal, hem vernieuwende van den ouden mensche in den nieuwen mensche.

VII. 15—20.

Christus leert ons, dat wi ons wachten sullen ende bekennen sullen die valsce propheten, etc. Dats van den valschen moniken ende religiosen, die dat gemeyn volck wtsuygen ende wtmelcken haer sweet ende bloet, lerende haer luden van buten veel wercken te doene totter moniken profijt, sonder liefde ende recht gelove in Christo te hebben. Ende want dese een quade wortele ende een quade gierighe meyninge hebben; daer omme so zijn alle haer wercken en vruchten quaet. Ende hier omme so sullen dese met alle haer wercken, die van buten goet scijnen, int eewich vier verbrant worden.

VIII. 10—12.

Ende veel heydenen worden door haren goeden wille ende door haer ghelove gedoopt, die int rijck der hemelen comen sullen voor dye christene menschen, die int water ghedoopt zijn, die alleen die kerstelijcken naem sonder dat gerechte gelove voerende sijn.

X. 2.

Sinte Jheronimus scrijft, dat dese xij apostelen in dese ordinancie niet ghestelt en worden van den anderen Euangelisten, ghelijck si van Sinte Matheus gestelt worden, omdat nyemant dencken en soude, dat Petrus die opperste der apostelen was. Want hi hier alder eerst ghestelt wort. Ende die andere Euangelisten geven die eerste plaatse Matheo, ende die tweede Thome etc. Ende Jheronimus scrijft hier op, dat hier in bewesen wort, dat alle die apostelen malcanderen in waerdicheden ende macht gelijck waren.

X. 39.

Die zijn siele vindende is, die sal die verliesen, en is niet te verstaen gelijc sommige moniken dat verstaen, dat wi ons selven doen doden sullen. Mer dat wi ons leven achten sullen, ende dat wi om Christus wille ons leven cleyn achten ende versmaden sullen, ende alle tribulacie gewillichlijc ontfangen sullen, ende niet dat wi ons selven dootsteken en sullen.

XIII. 30.

Christus wilt hier (Sinite utrasque crescere), dat men gheen mensche om eenich onghelove, dwelc quaet ende oncruyt is, doden noch branden en sal, ende dat men die laten sal wasschen totten oochst, dat is haerder doot, alsoe God belieft.

XVI. 18.

Ghi sijt Petrus, dat beteikenende is also veel als vast, dats vast int geloove; niet na der gemeynder menschen lichticheyt. Ende op

die vaste belijdinge des geloofs sal ick mijn kercke timmeren, daer die poorten der hellen niet tegen mogen en sullen. Ende Augustinus spreeckt, dat Christus bewees ende sprac, dat hi selve een vasten steen was, daer hi sine kercke op timmeren wilde. En Christus timmert ons op hem, en hem niet op ons menschen, of menschen op menschen. Ende daerom so ist groot wondere, dat die somige dese scrifture den Paeus toe scriven, ende daermede hem verheffen willen. Ende gheen heylich doctooren en heeft oeyt willen lijden, dat het fundament van der kercke Cristi op eenen mensche staende is.

XXI. 19.

Bi den vijgeboom worden alle monnicken ende geestelijcke personen bediet, die grote heilige titelen hebben ende die heylicheit aen hare clederen ende wesen ende woorden van buyten thonen, ende niet dan ghiericheyt, oncuysheit en hovaerdicheyt int herte en hebben. Ende dese sullen sonder vrucht inder eewicheyt bliven.

XXVIII. 18—20.

Ende Christus beval sinen apostelen ende allen anderen discipulen ende menschen, die mede opten berch Thabor ghecomen waren, dat si alle menschen onverscheydelijc dat heylich euangelium ende die vertrostelicke woorden Christi souden leeren, haerluyden doopende in den naem des Vaders ende des Soons ende des heyligen gheests. Ende Christus spreect besluytende: Siet ic ben bi u luyden alle, als uwer luyden hooft en vertroostinge. Ende nyemant anders en is u hooft. Ende ic en ben nemmermeer van u, noch u luyden verlatende, totten eynde ende totten verganghe der werelt, al ist dat die menschen dit nyet bekennende en zijn door haer quade begeerlijc ende ongelovicheit. Ende daerom so lieghen si valscelijck, die segghende zijn, dat wi allen menschen dat euangelium Cristi ende dye woorden Gods niet en behoren te leeren, ende dat si dat niet en behoren te weten. Want alle menschelijcke creatueren dit van node hebben te weten, om vrijelijck daer inne te levene, ende ghetrouwelijck daer inne te sterven.

Zoo [1]) liet Johannes Pelt zich in 1522 te Amsterdam hooren en dat wilde Doen Pietersoen in 1522 te Amsterdam wel met

---

1) Op het verhaal der instelling van het Avondmaal, Matth. XXVI, teekent hij aan:... „So nam Jhesus broot ende doen stelde hi inne die waerheit ende dat sacrament des broots ende des wine des nyewes testaments, waer of dat paeschlam maer een figure gheweest en hadde. Ende doen dede Christus die alder eerste misse ende wijde zijn apostelen tot priesteren.” — Deze aanteekening trekt vooral onze aandacht, als wij ons herinneren, hoe Pelt later (te Bremen) in de Avondmaalsleer aan Luthers zijde stond. Vgl. de boven bl. 24 genoemde schrijvers.

zijnen naam drukken. Ondubbelzinnig verheft Johannes Pelt zijne stem niet alleen tegen alle werktuigelijkheid in den godsdienst, tegen het drijven van zedelooze of huichelende monniken en religieusen, maar ook, met het oog op Matth. 10 : 2, 16 : 18 en 28 : 20 tegen het primaat van Petrus en de geestelijke opperheerschappij van den Paus, om met nadruk op den Heer Jezus Christus als het eenige Hoofd der Gemeente te wijzen. Zoo neemt hij ook de gelegenheid waar, om te wijzen op de noodzakelijkheid der prediking van het Evangelie aan alle menschen, en verheft hij zijne stem tegen vervolging om des geloofs wille, en spreekt hij in zijne aanteekeningen bij herhaling over het geloof in Jezus Christus, als datgene, waarop het voor de zaligheid boven al aankomt. Het geloof in Jezus Christus, het volstrekt onmisbare om behouden te worden, zoo onmisbaar, dat zonder dit geloof het lid-zijn van de Christelijke Kerk niet het minste baat, hij spreekt dit zoo sterk mogelijk uit in zijne aanteekening op Matth. 8 : 10—12, als hij zegt, dat vele Heidenen door hunnen goeden wille en door hun geloof gedoopt worden en alzoo in het koninkrijk der hemelen komen zullen vóór zulke Christenen, die wel den waterdoop hebben ontvangen en daarmede den Christelijken naam, maar die zonder het ware geloof (nl. in Jezus Christus) zijn.

Ook verdienen die aanteekeningen nog meer bijzonder onze aandacht, waarin de overzetter over verschil van lezing handelt en afwijkt van die, welke in de Vulgata opgenomen is. Eenige weinige proeven zijn voldoende, om te doen zien, hoe vrij hij tegenover de Latijnsche vertaling stond.

Op Matth. IX.

Den ouden text (hij bedoelt de latijnsche vertaling) houdt, dat Jhesus tot desen gichtigen man sprac: Betrouwet sone. Ende den griecxschen text houdt: sone, sijt goets moets. (Joh. Pelt houdt zich aan den griekschen tekst.)

Op Matth. XVII.

Alle die griecxsche exemplaren houden, dat sine cleederen wit waren gelijc een licht, ende nyet gelijc een snee, als den ouden text inhoudende is. (Joh. Pelt nam beide lezingen in zijne vertaling op; zie boven; maar geeft toch aan het woord „licht" de eerste plaats.)

Op Matth. XX.

Den ouden text gebreken dese woorden: Moechdi metten doopsele gedoopt worden, daer ick mede ghedoopt worde? (Joh. Pelt neemt ze op uit den griekschen tekst.)

Op Matth. XXV.

Den ouden latijnschen text houdt, dat si den brudegom ende der bruyt, sponso et sponse, te gemoete ghegaen zijn. Mer den griecxschen text ende den hebreeuschen text met Hilarius ende Crisostomus houden alleen, dat si den bruydegom te ghemoet gegaen zijn. (Joh. Pelt volgt niet den latijnschen tekst).

Op Matth. XXVII.

Den ouden text houdt, dat die Joden wijn met galle ghemengt Christo te drincken gaven. Ende den griexscen text houdet, dat si hem azijn met galle gemenget te drincken gaven. (Joh. Pelt houdt zich aan den griekschen tekst.)

Een en ander doet ons nu dan toch begrijpen, waarom in het plakkaat van Keizer Karel V, dd. 23 Maart 1524, zoo bepaald geijverd wordt tegen dat boekske, geintituleerd 't Ewangelie van Sinte Matheus, „mit die glose dair jnne gestelt," en waarom er zoo bijgevoegd is: „overmidts dat tselfde qualycken getranslateert is, ende dat in de glosen zekere dwalingen bevonden zijn geweest." Zonder twijfel, er waren voor Rome „zekere dwalingen" in die aanteekeningen, en de schout Mr. Jan Huybertsz had wel wat meer ijver mogen ten toon spreiden in het doen ophalen en vernietigen van zulke zeer gevaarlijke en corrumpeerende schriftuuren. Hij heeft alleszins verdiend, dat men het hem tot in 1540 nog heeft laten gevoelen!

Wij keeren tot het Evangelie van Sinte Matheus terug, om nog met een enkel woord melding te maken van de kleine hout-

gravuren, waarmede het versierd is en waardoor de hoofdinhoud der kapittelen afgebeeld wordt. Zij zijn vijf in getal [1]). De eerste („dese is die eerste figure van Sinte Matheus"), waarover wij vroeger reeds spraken, heeft betrekking op den inhoud van Matth. 1—6, de tweede („die tweede figure van Sinte Matheus") op den inhoud van hoofdst. 7—12, de derde op den inhoud van hoofdst. 13—18, de vierde op den inhoud van hoofdst. 19—24, de vijfde op den inhoud van hoofdst. 25—28. Zij zijn dáár geplaatst, waar de hoofdstukken, op welke zij betrekking hebben. een aanvang nemen. Geheel van dezelfde grootte is de houtsnede, die te vinden is op de keerzijde van het blad, waar wij lezen: „Hiernae volget die Conclusie des Translatoers ofte Overstelders." Deze houtsnede is echter van een rand omgeven, hetgeen bij de andere het geval niet is. Waarop deze laatste houtsnede zinspeelt is mij tot heden niet duidelijk geworden, evenmin als ik een antwoord heb gevonden op de vraag, waar en door wien deze houtgravuren vervaardigd zijn, of zij reeds tot een ander, en tot welk doel dan, gebruikt waren, dan of zij alleen voor dit Evangelie van Mattheus gediend hebben. Misschien zal mij later gelukken, eenig licht over deze houtgravuren te doen opgaan.

Zeer gaarne zou ik mij hier nu reeds bezig houden met het antwoord op de vraag, waarom het jaar 1522 genoemd moet worden als het jaar, waarin het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus van de pers is gekomen. Hiermede moeten wij echter nog eenige oogenblikken wachten. Eerst hebben wij nog andere voortbrengselen der pers van die dagen in oogenschouw te nemen. De drukwerken, die wij thans gaan bespreken, zijn zeker aan niemand van mijne lezers bekend.

---

1) Zes en een halve centim. hoog, vijf centim. breed.

VI.

Het exemplaar van het door Johannes Pelt vertaalde en door Doen Pietersoen gedrukte Evangelie van Mattheus, in welks bezit ik mij verheug, is in één bandje gebonden met een exemplaar van eene Nederlandsche vertaling van het Evangelie van Markus en van het Evangelie van Lukas en van het Evangelie van Johannes, een en ander tot heden geheel en al onbekend.

Op de eerste bladzijde van het Evangelie van Markus vinden wij eene houtgravure, elders nog niet door mij aangetroffen, waarschijnlijk Markus, in bisschoppelijk gewaad, in een houtsneerand, een en ander gekleurd, en daarboven de volgende woorden:

¶ Hier beghint die Euange | lie van sinte Mar | cus.

Het daarop volgende blad vangt aan met de woorden:

Marcus.

¶ Hier beghint sinte Marcus Euangelie.

Dat beghin der Euangelien Ihesu Cristi | sone Gods Als gescreven is in Ysaya, den prophete...

Het geheel beslaat 62 bladzijden [1]). De laatste bladzijde eindigt met de woorden:

¶ Gheprint Tantwerpen. Op die Camer | poort Brugghe. By my Jacop van | Liesveldt.

J. L.

Dan volgt het Evangelie van Lukas. Op de eerste bladzijde vinden wij weder eene houtgravure, Lukas als schilder voorstellende, geheel zoo als hij voorkomt in J. van Liesveldts folio-Bijbel, 1526, bij het begin van het Evangelie van Lukas. Dezelfde houtgravure komt daar echter ook bij het begin van het

1) Bijna vier vellen druks, waarvan het tweede tot vierde gemerkt is met B—D. Het vierde vel (D) heeft veertien gedrukte bladzijden.

Evangelie van Markus voor. Boven de houtgravure, die even als de rand, waarin zij staat, gekleurd is, lezen wij de woorden:

¶ Hier beghinnen die Euan | gelien van sinte | Lucas.

Het daarop volgende blad vangt aan met de woorden:

Lucas.

¶ Hier beghint sinte Lucas Euangelie.
In den daghen Herodes des conincs | van Judea was eenrehande priester | met namen Zacharias...

Het geheel beslaat 104 bladzijden 1). De laatste bladzijde eindigt met de woorden:

¶ Gheprint Thantwerpen. Op die Camerpoort | Brugghe By my Jacop van Liesveldt.

Dan volgt het Evangelie van Johannes. Op de eerste bladzijde vinden wij al weder eene houtgravure, Johannes voorstellende, zooals hij ook in J. van Liesveldts folio-Bijbel, 1526, bij het begin van het Evangelie van Johannes voorkomt. Ook deze gravure is, even als de rand, die haar omringt, gekleurd. Daarboven de woorden:

¶ Hier beghint die Euangelie van | sinte Johannes | Euangelist.

Het daarop volgende blad vangt aan met de woorden:

Johannes.

¶ Hier beghint sinte Johannes Euangelie.
In den beghinne was dat woort ende dat | woord was by gode, ende god was | dwoort...

---

1) Bijna zeven vellen druks, waarvan het tweede tot zevende gemerkt is met B—G. Het zevende (G) heeft acht gedrukte bladzijden.

Het geheel beslaat 79 bladzijden [1]). De laatste bladzijde eindigt met de woorden:

¶ Gheprint Tantwerpen Op die Ca | merpoort Brugghe By my | Jacop van Liesveldt.

Ieder weet, dat het bestaan van deze drukken nergens vermeld wordt en door niemand van ons vermoed is. Nooit heeft, zoo ver wij weten, in de laatste drie eeuwen iemand gesproken over drukken van de evangelien van Markus, Lukas en Johannes, door Jacob van Liesveldt te Antwerpen afzonderlijk uitgegeven. De geschiedenis der uitgaven van de Schriften des Nieuwen Verbonds in de Nederlandsche taal na de Hervorming spreekt van den wakkeren Jacob van Liesveldt het eerst in 1526. Thans komt in het licht, dat hij op dit gebied reeds vroeger werkzaam is geweest.

Wat nu de hier te vinden vertaling betreft, het is noodig uit elk der drie evangelien eenige proeven te geven, opdat men haar nader leere kennen.

Markus VI. 2—6.

Ende ghemaect den saboth, began hij te leren in de synagoge. Ende vele diet hoorden verwonderden in sijnre leeringhen, segghende: Van waer comen hem alle dese ende welck is die wijsheit, die hem ghegheven is, ende dusdanighe cracht ende duecht, die ghewracht worden overmits sijne handen? En is dit nyet des smits ende marien sone? . .

. . . .

Ende sij worden ghescandalizeert in hem. Ende Jhesus seyde hem: want die propheet en is niet sonder eere in sijn huys. Ende hij en mochte daer gheene duechden doen, dan dat hij daer een luttel siecken ghenas. Ende hij verwonderde van haer ongheloovicheyt. Ende hij ommeghinc die castelen, daer omtrent leerende.

Markus VIII. 27^{b}—33.

Ende aldair vraechde hi sijnen jongheren, seggende: Wien segghen mi die menschen sijnde? Sij antwoorden hem, segghende: Die andere

---

1) Vijf vellen druks, waarvan het tweede tot vijfde gemerkt is B—E Het vijfde (E) heeft vijftien gedrukte bladzijden.

Johannes baptista. Dander: Helyam. Maer die ander: als een van den propheten. Hij seyde hem: Maer ghi, wien segdi mi te wesen? Peter antwoorde hem ende seide: Ghi sijt Cristus. Ende hi dreychde se, dat sijt niemant en souden seggen van hem. . . . .
. . . .
Ende hi sprac dwoort openbaer. Ende Peter began hem te begripen ende te schelden. Ende Ihesus ommeghekeert sach sijne jongheren ende dreychde Petren, segghende: Gaet achter mij, Sathanas, want ghij en smakes niet de dingen, die Gods sijn, mer die der menschen sijn.

Markus XIV. 61b—68.

Noch vraechde hem die overste priestere, ende seyde hem: Ghij sijt Cristus, die ghebenedide Gods sone. Ende Ihesus seyde hem: Ic bint. Ende ghij sult sien 's menschen sone. . . . .
. . . .
Ende sij verdoemden allen schuldich te sijne ter doot. Ende sulken begonstenem te bespouwen, ende sijn aenschijn te decken, ende hem halslaghen te slane ende te segghene: Prophetere. Ende dye dienaren sloegen hem kinnebackslaghen. Ende als Peeter beneden int kerckhof was, quam een van de dienerssen des oversten priesters, ende als si Petren sach..... Ende wtgaende buten doren des kerchofs, so sanc terstont die hane.

Lukas II. 8—15.

Ende het waren herden in den selven coninckrijke, wakende ende hoedende die vigilien des nachts over haer cudde. Ende siet, die enghel ons heren stont neffen hen, ende die claerheyt Goods omscheen se, ende si ontsaghen hem van grooter vreesen. Ende die enghel seyde hen: en wilt u niet ontsien; want siet, ic euangelizeere u groote blijschap, die sijn sal al den volcke, want ons is heden gheboren in Davids stat die behoudere, die Christus is, onse heere........ Ende terstont is ghemaect metten enghel een menichte van hemelscen ridderscappe, Gode lovende ende segghende: Glorie si gode in den oversten, ende in der aerden vrede den menschen van goeden wille. Ende het gheschiede, als die enghelen wech voeren in den hemel van hen, spraken die herden onderlinghe, ende seyden: Lijden wij over tot Bethleem ende sien wi dat woort, dat ghemaect is van den heere ende ons vertoont heeft....

Luk. VI. 5—8a.

Ende hij seyde hen: want smenschen sone is here oock des saterdaechs. Ende het is ghesciet in den anderen saterdage, dat hij soude gaen in de synagoge ende leeren. Ende daer was een mensce ende sijn rechte hant was droghe. Ende die scriben ende die pharizeen wachten, ofte hij in den saterdaghe soude ghenesen, opdat se sake vonden, daer sij hem af wroeghen. Mer hij wiste haer ghepeysen...

Luk. XI. 2—5[a].

Als ghy bedet, so segt: Vader ons, gheheylicht worde dynen name. Toecome dyn rijcke. Onse daghelijcxsche broot ghevet ons heden. Ende verlaet ons onse sonden, als wi selve verlaten elcken, die ons sculdich is. Ende en leydet ons niet in becoringhen. Ende hij seyde tot hem ...

Luk. XVI. 1—4[a].

Eenre hande mensche was rijcke ende dye hadde eenen meyer van sijnen goede, ende dese wort bescaemt voor sijnen here, als dat hij verquist hadde sijns heeren goet. Ende hij riepen ende seyde tot hem: wat hoor ic dit van u? Ghevet reden van dijnre meyerschap, want ghy en moecht nu niet meer meyer sijn. Ende die meyer seyde in hemselven: wat sal ick doen, want mijn here neemt van mi mijn rentmeesterscap? Ic en mach niet graven. Ende ic scame mi te bidden. Ic weet wel, wat ic doen sal...

Luk. XXIV. 28—35[a].

Ende sij naecten den castele, daer sij gingen. Ende hij veijsde hem voerder te gane, ende sij dwonghenem ende seyden: Blijvet met ons, heere, want het naect den avonde, ende dien dach is saen geneyghet. Ende hij ginc in met hen. Ende het gesciede, als hij was gheseten ten eten met hem, nam hi broot, ende benedict, ende braect, ende gaeft hen. Ende haer oogen sijn ontploken, ende sij bekendenem. Ende hij ontvoer hen wt haren ooghen. Ende sij seyden onderlinge: En was onse herte niet bernende in ons, als hij sprac in den weghe, ende hi ons openbaerde die scrifture? Ende opstaende in dier ure sijn se gegaen in Jherusalem. Ende sij vonden die XI ende die met hen waren, en seyden: Ons here is waerliken verresen, ende hij hevet hem gheopenbaert Symone. Ende sij vertelden, hoe hen gheschiet was in den weghe...

Joh. I. 15—19[a].

Jan gevet getuge van hem, ende roept ende seget: Dese is, van den welcken ic seide: die na mi comende is ende voor mi gemaect is, want hij was eer dan ic. Ende van sijnre volheit hebben wij allen ontfaen ende gracie om gracie. Want die wet is ghegeven overmits Moysen; maer gracie ende waerheit overmits Jhesum Christum....... hi hevet hem vertelt. Ende dat is Jans getuge, dat Jan gaf, als die Joden van Jherusalem...

Joh. VI. 51[b].

Ick bin levende broot, dat neder quam van den hemel. Ende so wie etet van desen brode, hij sal ewelyck leven, ende dat broot, dat ick hem gheven sal, is mijn vleesch, om der werelt leven.

Joh. XVIII. 10—13.

Daerom Symon Peter, hebbende een sweert, tract wt en sloech des bisscops knecht, ende sneet af sijn rechter oerken. Ende die name des knechts was Malchus. Doen seyde Jhesus Petren: Steect dat sweert in de scheyde. Den kelck, dien mi die vader gaf, en wildy niet, dat ic dien drincke? Daeromme grepen die schare ende tribunen ende der Joden dienaren Jesum, ende bondenen en leyden yerst tot Annam. Ende hij was Cayphas zwagher, die bisscop was des jaers . . .

Joh. XIX. 26—30.

Daeromme . . . . seyde hij sijnre moeder: Wijf, siet hier dijnen sone. Daerna seyde hi den jongheren: Siet, dijne moeder. Ende van dier uren nam haer die jongere in sijnre hoeden. Daerna wetende Jhesus, want saen alle dinck voldaen soude sijn, opdat de scrifture volbracht worde, seyde hi: Mi dorst . . . . . . ende als Jesus ghenomen hadde den edick, seyde hi: Het is voldaen. Ende met geneychden hoofde leverde hij den geest.

Voor een oogenblik laten wij nu de beoordeeling van deze vertaling nog rusten, om liever eerst de vraag te beantwoorden, wat Jacob van Liesveldt mag bewogen hebben tot deze uitgaaf van de Evangelien van Markus, Lukas en Johannes.

Maar dan dringt zich terstond eene andere vraag aan ons op, deze namelijk, of hij niet ook een Evangelie van Mattheus heeft gedrukt? Hij zal toch wel niet met het drukken van Marcus begonnen zijn. Van deze twee een: óf hij heeft eerst het Evangelie van Mattheus gedrukt en wel in hetzelfde formaat, even zoo typografisch uitgevoerd, als de drie andere evangelien; óf hij heeft eene voldoende reden gehad, om het Evangelie van Mattheus te laten rusten, en alleen Marcus, Lukas en Johannes ter perse te leggen.

Wat het eerste betreft, ons is geen door Jac. van Liesveldt bezorgde uitgaaf van het Evangelie van Mattheus bekend, gelijk aan die van de drie andere Evangelien. Dit geeft ons echter nog niet het recht, om te stellen, dat zulk eene uitgaaf nimmer bestaan heeft. Wij zouden wel durven onderstellen, dat van Liesveldt werkelijk ook het Evangelie van Mattheus heeft uitge-

geven. Immers is in het eerste vel van het tot ons gekomen exemplaar van het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus, tusschen blz. 12 en 13, dat is juist vóór de bladzijde, waar het eerste hoofdstuk van Mattheus begint, een blaadje vastgehecht, waarop de volgende titel:

> **Hier beghinnen die Euangelien ons heeren | Jhesu Christi. Dats die goede bootschappe | van der verghiffenisse der sonden. ende van | der eewigher salicheyt. In der duytscher spra | ke ghetranslateert. Die welke Sinte Ma | theus die Apostel ende Euangelist Jhe | su Christi bescreven heeft .·. .·.**

Onder dezen titel vinden wij eene gekleurde houtgravure geplaatst, die den evangelist Mattheus voorstelt, en een Engel vóór hem, die hem een boek voorhoudt, geheel en al gelijk (identiek) aan de houtgravure, die voorkomt in Jac. van Liesveldts folio-Bijbel, 1526, bij het eerste hoofdstuk van het Evangelie van Mattheus.

De titel is gedrukt met dezelfde lettersoort, als die van het Evangelie van Markus en van Johannes (de letters van den titel van het Lukas-Evangelie zijn grooter). Hij behoort stellig niet te huis in de exemplaren van het door Joh. Pelt vertaalde Mattheus-Evangelie, waar hij ten eenenmale overtollig en tusschen de zestien bladzijden van het eerste vel misplaatst is.

Hij kan bezwaarlijk voor iets anders gehouden worden dan voor een fragment van een exemplaar der ons overigens geheel onbekende uitgaaf van het Evangelie van Mattheus, op dezelfde wijze en in denzelfden vorm door Jac. van Liesveldt gedrukt en uitgegeven, als de drie andere Evangelien.

Opmerking verdient nog, dat die titel van het Evangelie van Mattheus woordelijk de eerste helft teruggeeft van den titel, dien

Joh. Pelt voor het door hem vertaalde Evangelie van Mattheus geplaatst heeft. Wij moeten derhalve onderstellen, dat Jacob van Liesveldt het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus heeft gekend, derhalve ook stellen, dat het door Jac. van Liesveldt uitgegeven Evangelie van Mattheus later gedrukt is, dan het Evangelie van Mattheus, dat door Joh. Pelt in het licht is gezonden. Of zou laatstgenoemde misschien te Amsterdam een exemplaar van het door Jac. van Liesveldt gedrukte Evangelie van Mattheus voor zich hebben gehad? Maar hij spreekt, zooals wij hoorden, in zijne „Conclusie" als iemand, die geen andere in druk uitgegeven Nederlandsche overzetting van het Mattheus-Evangelie kent, dan die hij zelf den lezer aanbiedt. Wij kunnen hier daarom niet anders, dan aan den titel van Johannes Pelt de prioriteit toekennen.

Of deze vier Evangelien afzonderlijk, dan wel gezamenlijk uitgegeven zijn? Wellicht gevoelt men zich meer opgewekt om het eerste, dan om het laatste te stellen. Elk Evangelie is toch afzonderlijk gedrukt. Elk Evangelie heeft toch zijne eigene signatuur, en op de laatste bladzijde van elk Evangelie vinden wij datzelfde „Gheprint Tantwerpen." Waarschijnlijk is dus niet, dat Jac. van Liesveldt ze terstond in één bandje vereenigd heeft uitgegeven. Maar — wij durven hier niets beslissen.

VII.

Jacob van Liesveldt heeft echter meer gedaan, dan de Evangelien van Mattheus, Markus, Lukas en Johannes in het Nederlandsch uitgeven. Terstond is hij verder gegaan. Indien al niet op het einde van 1522, hoogst waarschijnlijk in het begin van 1523 zag van zijne pers ook het licht een boekje [1]), on-

---

1) Het eenige, thans bekende, exemplaar is te vinden op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, waar het tot heden onopgemerkt is gebleven. Het wordt hier door ons voor het eerst vermeld en beschreven.

geveer in hetzelfde formaat als de reeds verschenen Evangelien, maar met een andere letter, gedrukt, onder dezen titel:

Dit sijn die epistolen des wtver | coren vates Christi Sinte Pauwels | die hi ghescreven heeft als nu tot di | veersche natien ende somwijlen tot | particulare personen vol godlijcker | vaster onweerroepeliker ende euan | gelijcker leeringen seer neerstelick | overgeset ende ghecorrigeert.

Onder deze regelen vinden wij eene houtgravure, die den Apostel Paulus voorstelt [1]), terwijl het geheel in een houtsneerand geplaatst is.

Op de laatste bladzijde vinden wij deze woorden:

Gheprint In die vermaerde | Coopstadt van Antwerpen | op die Camerpoort Brugghe | By my Jacop van | Lesveldt.

De volgorde der veertien brieven is in deze uitgaaf de thans algemeen onder ons gevolgde, zoodat de brief aan de Hebreen het geheel besluit. Noch register, noch inhoudsopgaaf boven de hoofdstukken wordt hier gevonden, niets dan de vertaling van de veertien brieven, met een kort opschrift boven elken brief en elke bladzijde. De bladzijden, 326 in getal, hebben 21 regels. De letters zijn veel grooter dan die, welke in de uitgaaf der evangelien gebruikt zijn. Alles duidt aan, dat men met den grootsten haast heeft gedrukt. De correctie is verre van nauwkeurig. Eenige terstond in het oog vallende misstellingen bewijzen, dat men zich nauwlijks den tijd heeft toegestaan, om de proeven goed natezien. De vertaling munt niet uit door goede hoedanigheid. Om haar te doen kennen, deelen wij er de volgende plaatsen uit mede, bij voorkeur zulke, die ge-

---

1) Deze houtgravure is geheel gelijk aan die, welke bij het eerste hoofdstuk van den brief aan de Romeinen gevonden wordt in van Liesveldts folio-Bijbel van 1526.

acht mogen worden in eene betere overzetting algemeen bekend te zijn.

Rom. I.

Ic en scame mi der euangelien niet, want het bootschapt die moghentheyt Goods in salichheden elcken die ghelovet, den Joden ten eersten ende den heydenen. Want dye gherechticheyt Goods werdt daer in gheopenbaert van gheloove int ghelove. Also gescreven is: die gherechtighe levet van den gheloovė. Dye gramschap Goods is gheopenbaert van den hemel op alle quaetheyt ende ongherechticheyt der menschen, die onthouden die waerheyt Goods in onrechtveerdicheit. Want tghene dat is bekent van Gode is gheopenbaert in dese. Want God hevet hem doen bekennen. Want si aensien ende verstaen die onghesien dinghen door die dingen, die sijn gemaect, van der sceppingen der werelt, dye ewighe dinghen sijnre cracht ende godlicheit, vervullende alle dinc. Also dat si niet te ontsculdigen en sijn.

Rom. II.

Soe wie sonder eewe ghesondicht hebben, die sullen sonder eewe veroordelt werden. Ende so wie inder ewe ghesondicht hebben, die sullen door die eewe gheoordelt weerden. Want die hoerers der ewe en sijn niet gherecht voor Gode, mer die werckers der eewe sullen sullen gerechtveerdicht werden. Daeromme die heydenen, die dė ewe niet en hebben, ende doen dye dinghen, die der ewe natuerlic toebehoort, dese zijn hemselven een ewe; want si bewisen dat werc der ewe bescreven in haere herten ende haer consciencie ghevet hem ghetuge, ende die ghedachten wroeghen in hem selven ende bescermen in den dach, als god de heymelike dinghen der menschen oordeelen sal door Jhesum Christum, na mijnder euangelien.

Rom. III.

Wi weten, dat al dat die eewe spreect, dat spreect sij den ghenen, die inder ewen sijn, opdat elc mont ghestopt werde, ende alle die weerelt Gode onderdanich werde. Want van de werken der eewe en wert gheen mensche voor hem gherechtveerdicht. Want door die eewe kent men die sonden. Maer nu is die rechtveerdicheit Gods sonder ewe geopenbaert ende betuycht van der eewe ende van den propheten. Maer die rechtveerdicheyt Gods door den gelove Jhesu Christi is over hen allen, die geloven in hem. Het en is gheen onderscheyt tusschen Joden ende heydenen. Want sij hebben allen gesondicht, ende behoeven der genaden Gods. Sij sijn om nyet gherechtveerdicht door sijn genade, ende door die verlossinge, die is in Christo Jhesu, die God tot een versoenre int openbaer gheset heeft door den gelove in sijnen bloede, tot eenen bewijsen sijnder rechtveerdicheit, om die verlatenisse der voorgaender sonden inder ophoudinghen Gods, tot een bewisen sijnder rechtveerdicheyt in deser tijt, opdat hij gerechtich si ende rechtveerdich makende denghenen, die van den gelove Jhesu Christi is.

Rom. V.

Maer die doot regneerde van Adam tot Moyses, oock mede in den ghenen, die niet en sondichden in der gelijcheit des overtreedens van Adam, welck Adam is een forme des toecomenden Christi.....

Ende niet alsoet gheschiet door een sonde, dat ooc also gheschiet door genaden. Want dat oordel Gods is van eenre sonden [1]) wt vele sonden in die rechtveerdichmakinge..... Daeromme also dat oordeel Goods comen is in de verdoemenisse in alle menschen door eens menschen misdaet, des ghelijcs eest ghecomen door eens menschen gerechticheyt in alle mensehen in de rechtveerdichmakinghe des levens.

Rom. X.

Brueders, die wille mijns herten ende die bedinge tot Gode geschyet voor hemlieden in der salicheit. Want ick gheve hem ghetuyghe, dat sy dye lyefde Goods hebben, maer niet naer der wetenheit; want si en kennen die gherechticheyt Gods niet. Ende haer gherechticheit wouden si setten, sij en sijn der gherechticheyt Gods nyet onderdanich. Want die eynde der eewe is Christus.

1 Kor. III.

Wanneer yemant seyt: Ic hoor Paulus toe, Ic hoor Apollo toe; sidi dan niet menschen?

1 Kor. V.

Uwe verblidinge en is niet goet. En weet ghi niet, dat een luttel deesems dat gheheel deech doet heffen? Purgeert wt den ouden heffe, opdat ghij sijt een nieuwe knedinghe, als ghij ghepurgeert sijt. Want tot onsen paeschen is Christus gheoffert. Ende alsoe laat ons weerscapen, niet in den ouden heffe, noch in den heffe der quaetheit ende der loosheit (lees: boosheit), maer in puerheit der claerheyt ende der waerheit.

1 Kor. XI.

Die mensche onderproeve hem selve ende ete also van dien brode ende drincken van dyen kelcke. Want soe wiet onweerdelyke eet ende drinckt, dye eet ende drinct hem die verdoemenisse, niet onderscheydende des heren lichame. Daeromme isser vele cranck onder u ende vele sterfter.

2 Kor. V.

Want God is door ons vermanende, wij bidden dore die eere Christi:

---

1) Hier is uit den tekst der vertaling door vergissing weggevallen: in der verdoemnissen, mer die ghenade is.

Werdt versoent met Gode. Die gheene, die de sonde niet en kende, die heeft voor ons die pijne der sonden gheleden, opdat wij die gherechticheyt Goods werden gemaect in Christo.

Gal. II.

Wij sijn Joden van natueren ende niet van den heidenen sondaers. Nochtans weten wij, dat die mensche nyet gherechtveerdicht en wert wt den wercken der wet, maer door den gheloove Jesu Christi. Ende wij gheloven in Christo Jhesu, dat wij van den gheloove Jhesu Christi gherechtveerdicht sullen werden, ende niet van den wercken der wet. Daeromme en sal elc mensche van de wercken der wet niet gherechtveerdicht werden.

Phil. II.

Ghevoelt dat in u, datter is in Cristo Jhesu. Doen hij was in der ghelijcheit Gods en heeft hi hem selven niet gerekent Gode ghelijck te sijne, ende roof gedaen, maer hij heeft hem selven wtgheydelt ende aenghenomen een forme des knechtes, ende geworden in die ghelijcheit der menschen en in den abite ghevonden als een mensche. Hi heeft hemselven verootmoedicht, ghehoorsaem worden al totter doot, maer totter doot des cruyces. Ende daeromme heeften God verheven ende hem eenen name ghegeven, die boven alle namen is, opdat in den name Jhesu alle knyen gheboocht weerden der hemelscher, der aertscher ende der helscer, ende alle tonghen belije, dat die heere Jhesus Christus in der glorie Goods des vaders is.

2 Tim. I.

Maer sij is nu gheopenbaert door inlichtinge ons behouders Jhesu Christi, welcke ghedestrueert heeft dye doot, ende heeft verlicht dat leven ende die onsterfelijcheit doer der euangelien, daer ick een prekare ende een apostel in gheset bin ende een meester der heydenen.

Hebr. XI.

TGheloove is een fondament der dinghen, die men hopet, ende een bewisen der dinghen, dye nw nyet en schijnen. Want in desen gheloove hebben dye oude tghetuyghe vercreghen. In den gheloove verstaen wij, dat die werelden wijselijck ghemaect zijn in den woorden Gods, opdat van den onsienlijcken dinghen souden sijn ghemaect die siende dinghen.

Hebr. XII.

Laet ons door lijdsaemheit lopen tot den strijden, die ons voorgheset sijn, aensiende den werckmeester des gheloofs, ende in den volmaker Jhesum, die dat cruyce leet, die nochtans in blijscap hadde

moghen sijn, ende vergat die menschelike beschaemheit ende sit ter rechterhant des stoels Gods.

Hebr. XIV.

Sijt uwen proosten ghehoorsaem, ende siet, want sij nerstelijck waken, als die voor uwe sielen reden sullen gheven, opdat sij dat met blischapen doen ende niet versuchtende; want dat en vordert u niet.

Dat was dan voor de eerste maal, zoo ver wij weten, dat de veertien Brieven, in de Nederlandsche taal gedrukt, afzonderlijk het licht zagen. Antwerpen is de stad, van waar zij uitgingen, Jacob van Liesveldt de boekdrukker, die ze het publiek in handen gaf. Aan koopers ontbrak het niet. Wij hebben een voldoenden grond voor de stelling, dat de geheele oplaag spoedig uitverkocht en een nieuwe druk noodig was. Die nieuwe druk is zonder twijfel ook zeer spoedig gevolgd. Vraagt men ons, van waar wij de vrijmoedigheid hebben, om aan een nieuwen druk te denken, ons antwoord is, dat wij haar ontleenen aan een tot ons gekomen exemplaar van den tweeden druk [1]), welks titel wij thans laten volgen:

Dit sijn die epistolen des wtver | coren vates Christi sinte Pauwels | die hij gescreven heeft als nu tot di | veersche natien ende somwilen tot | particulare personen vol godlijcker | vaster onweerroepelijker ende euan | gelijcker leeringen seer neerstelijck | overgeset ende ghecorrigeert.

Zeker staat op den titel niet uitgedrukt, dat hier een nieuwe of tweede druk wordt aangeboden. Maar die dit exemplaar ver-

1) Het eenige, thans bekende, exemplaar is mede te vinden op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, waar het, even als het daar bewaarde exemplaar van de eerste uitgaaf, tot heden onopgemerkt is gebleven. Het wordt hier door ons insgelijks voor het eerst vermeld en beschreven.

gelijkt met het exemplaar, dat ons zoo even ten dienst stond, hij is binnen weinige minuten overtuigd van de waarheid der stelling, dat de tekst van de veertien Brieven, even als de titel, geheel en al op nieuw gezet is. Er is toch bijna geen bladzijde in het eene exemplaar, die niet eenige verandering of wijziging vertoont. Om met den titel te beginnen, de houtgravure, die den apostel Paulus voorstelt, is in beide exemplaren wel dezelfde (identiek), maar de houtsnee-rand verschilt op eene in het oog vallende wijze. Ook de woorden van den titel wijken van elkander af. In den eersten druk lezen wij wtuercorē, in den tweeden druk wtuercoren; dáár hi, hier hij; dáár eñ somwijlen, hier ende somwilen, dáár onweerroepeliker, hier onweerroepelijker; dáár neerstelick, hier neerstelijck. Zoo gaat het door het geheele boek heen, tot in de regelen op de laatste bladzijde, die den drukker noemen met de plaats, waar het boek gedrukt is.

Eerste Druk.	Tweede Druk.
Gheprint In die vermaerde | Coopstadt van Antwerpen | op die Camerpoort Brugghe | By my Jacop van | Lesveldt.	**Gheprint In die vermaerde Coopstat | van Antwerpen Op die Camer | poort Brugghe. By my Ja | cop van Liesveldt.**

Nog een drietal plaatsen ten bewijze:

2 Kor: X. 1.

Eerste Druk. Ic Pauvvels selue bidde v Dꝫ. x. ca | bi d sachtmoedichꝫ eñ bij d satichꝫ xp̄i die in d tegēvvoordichꝫ ond v oetmoedich | bī eñ nꝫ tegēwoordich vvercic getrouwe | (lijc in v —

Dat x. capit.

Tweede Druk. Ic Pauwels selue bidde v bi d saecht | moedichꝫ eñ by d satichꝫ xp̄i de in d te | gēwoordichꝫ ond v oetmoedich bī eñ nꝫ te | genwoordich werc ic ghetreuwelijk in v.

1 Thess : V.

Eerste Druk.

Daer om̄e en laet ons niet slapē
als dye | andere maer laet ons wakē
en̄ sober sijn | wāt die slapen die
slapē inder nacht ende | die dronckē
sijn die sijn inder nacht dronc | ke.
maer wi die dē dage toe hoerē laet
ons | sober zȳ aēghedaē hebbēde dē
halsberch | des gheloofs en̄ der lief-
den. en̄ tot eenen | helm die hope
der salicheit. want god en | heuet
ons niet gheset inder grāscap mer |
inder vercrighingē der salicheit door
on | sen here ihm̄ xp̄m die gestoruē
is voor ōs...

Tweede Druk.

Daer om̄e en laet ons niet slapen
als die | andere maer laet ons wakē
en̄ sober sijn. wāt die slapen die
slapē inder nacht ende | die dronckē
sijn die sijn inder nacht dronc | kē.
maer wi die dē dage toe horē laet
ons | sober zȳ aengedaē hebbēde dē
halsberch | des gheloofs en̄ der lief-
den. ende tot eenē | helm die hope
der salicheyt. want god en | heuet
ons niet geset inder grāscap maer |
inder vercriginghen der salicheit door
on | sen here ihm̄ xp̄m die gestoruē
is voor ons...

Hebr. II.

Eerste Druk.

wāt die hey | lich maect en̄ die
heylich gemaect werdē | alle sijn sij
wt eenē Om welcke sake hi hē | niet
en schaemt hē · brederste heetene
seg | gende Ic sal...

Tweede Druk.

wāt die hei | lich maect en̄ die
heylich gemaect wordē | alle sijn sij
wt eenē Om welcke sake hi hē | niet
en schaemt hē broederste heeten
seg | gende Ic sal...

Uit deze proeven blijkt duidelijk, dat hier gesproken mag worden van een nieuwen druk, van eene tweede uitgaaf [1]), waarbij alles op nieuw gezet is. Vergelijkt men de beide exemplaren op nagenoeg elke bladzijde, men zal soortgelijke verschijnselen, als die zich hier voordoen, bijna overal aantreffen.

VIII.

Maar nog zijn wij niet aan het einde van onze mededeelingen met betrekking tot Jacob van Liesveldt. Het was hem niet genoeg, de veertien Brieven uitgegeven te hebben. Ook de zeven

---

1) Het door mij gebruikte exemplaar heeft hier en daar óf vergulde óf gekleurde hoofdletters, en op sommige bladzijden versieringen op den rand. Hetzelfde staat aangeteekend van het exemplaar, dat vermeld wordt in den Catalogus, waarop wij vroeger, bl. 15 gewezen hebben.

algemeene Zendbrieven wilde hij, in de Nederlandsche taal gedrukt, van zijne pers zien komen. Even als het tot dusverre medegedeelde, was ook dit ons tot heden niet bekend. Dat wij het thans weten, danken wij aan een exemplaar [1]) met den volgenden titel:

Die Canolijcke epistelen ende leeringen | der eerwaerdigher apostelen. te weten | van sinte Jacob sinte Peeter sinte | Jan euangeliste ende van sinte Ju | das Die welke si na dat si den | heyligen geest ontfangen | hadden gescreven hebben | tot stichtinghe ende lee | ringhe van allen kersten menschen.

Onder dezen titel vertoont zich eene houtgravure, met het beeld van Jacobus. Bij het begin van den eersten brief van Petrus vinden wij eene houtgravure, die Petrus moet voorstellen; zoo ook bij den eersten brief van Johannes eene houtgravure, die aan dezen Apostel moet doen denken [2]). De bladzijden, 71 in getal, hebben 21 regels, en zijn geheel en al van hetzelfde formaat als die, welke de veertiën Zendbrieven bevatten. Op het einde der laatste bladzijde leest men:

Geprint Tantwerpen op die | Camerpoort Brugge By mi | Jacop van Liesveldt.

Of de zeven algemeene zendbrieven met de tweede uitgaaf van de veertien brieven vereenigd, dan wel op zich zelven uitgekomen zijn, moeten wij in het midden laten.

---

1) Het eenige thans bekende exemplaar is te vinden op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, waar het, even als de beide exemplaren van de veertien Brieven, tot heden onopgemerkt is gebleven. Het wordt hier door ons voor het eerst vermeld en beschreven. Dit exemplaar is in één band vereenigd met het exemplaar (2de druk) van de veertien Brieven. De signatuur B– E (het eerste vel heeft er geen) wijst uit, dat het een afzonderlijke druk is. Ook hier vergulde of ook gekleurde hoofdletters en hier en daar randversieringen.

2) Dit is dezelfde gravure, die in het Evangelie van Johannes voorkomt.

Uit de volgende proeven kan men deze overzetting eenigermate leeren kennen.

Jak. II.

Want dye bewaert die gantse wet ende misdoet in enen, hi is schuldich van allen. Want die sprac: niet en breect, die wet sprac oec: niet en doot. Oft en waent ghi, niet breken die wet, maer ghij doot, ghij sijt worden een overtreder der wet. Also spreect ende also doet, als beginnende geoordeelt te sine overmits die wet her (l. der) vriheyt. Want oordeel sonder ontfermherticheyt sal den genen sijn, die geen ontfermherticheit en doen. Ontfermherticheyt werdt verheven ende overtert dat ordeel.

Jak. III.

Mijn brueders, en wilt niet veel meesters werden, wetende dat ghi ontfanct een groeter verdoemenisse; want in vele dingen hebben wise al vertorent.

Jak. IV.

Ofte meynde, dat die schriftuere te vergheefs spreect: die gheest, die in u woont, begeert die tot nijdicheyden? Neen. Mer hi gevet een meerder gracie. Daer omme seyt hij: God wederstaet den hoverdighen, maer den oetmoedigen ghevet hi gracie.... Reynicht die handen, ghi sondaren, ende reynicht u herten, ghij duvelen van sinne.

1 Petr. I.

Hoe wel dat ghij hem niet ghesien en hebt, in dien ghij nu ghelooft, niet siende ende lovende, wert ghi u verbliende met ontsprekeliker ende glorificerender vruechden, wederomme draghende die salicheit uwer sielen, dat een eynde uwes gheloofs is. Van welker salicheit die profeten ondersochten ende ondervonden, die van der toecomender ghenaden in u hebben ghepropheteert.

1 Petr. I.

...wederomme geboren, niet wten verstoorlijken sade, mer wten onverstoorlijken, door dwoort Goods des levenden ende die blivende is in der ewicheit. Want alle vleesch is als hoy, ende alle sijn glorie als die bloeme des hoys. Dat hoy verdroecht ende sijn vloemen sijn afgevallen. Mer dwoort des Heeren blivet ewich. Dat is dwoort, dat vercondicht is van u.

2 Petr. I.

Ende wi hebben dat vast profitelijke woort. Ghi doet wel, neemdi des woorts ware, als der licht en der lantaernen in der duysternissen,

tot den dach inlichte ende dye lichtdraghere ghebaert werde in uwer herten. Verstaet, dat alle prophecien der scriftueren van haer selfs bediedinge niet en geschiet. Want metten menschelijcken wille en is die prophecie voortijts niet ghebrocht, maer van den ingheestenden heylighen gheest hebben die heilige menschen Gods gesproken.

1 Joh. I.

Oft wij segghen, dat wij hebben gheselschap met hem, ende wandelen in duysternissen, wij lieghen, ende en doen niet die waarheyt. Maer ghinghen wi in den lichte, als hij is in den lichte, soe hebben wij geselschap onder deen den anderen.

1 Joh. II.

Mer oft yemant ghesondicht heeft, wi hebben bi den Vader eenen advocaet, Jhesum Cristum den gherechtigen, ende hij selve is die ghenade voor onse sonden, ende nyet onse sonden alleen; maer voor die gantse werelt.

1 Joh. III.

Alreliefste, nu sijn wij dye sonen Gods, ende dat en is noch niet verschenen wat wi werden. Wi weten, dat soe hi verschijnt wi werden hem ghelijck. Want wij werden hem siende als hi is. Een yeghelijc, die heeft dese hope in hem, die maeckt hem heylich, als hij heylich is.

1 Joh. V.

Dese is Jhesus Cristus, die quam door dat water ende door dat bloet. Niet alleene in den water, maer in den water ende in den bloede. Ende dye gheest is, die betuycht, dat Cristus is dye waerheit. Want drie isser die ghetughenisse geven in den hemel, die Vader, dat Woort, ende die heylige geest, ende dese drie sijn een. Ende drie sijnt dye ghetugenisse gheven op ter aerden, die gheest, dat water ende dat bloet, ende dese drie sijn een.

Judas.

Ende haet den bevlecten roc, die vleescelijk is. Maer dien, die machtich is u te houden sonder sonde te stellen voor dat aensichte sijnder glorien, onbevlect in de verheffinghe, alleene God, onsen behoudere, door Jhesum Christum onsen Here, dien si glorie, grootmakicheit, gebodt ende mogentheit, alder werelt nu ende in der ewicheit. Amen.

IX.

Thans kunnen wij overgaan tot de beantwoording van de vraag, welke vertaling wij in de nu bekend geworden, door

Jac. van Liesveldt uitgegeven, Evangelien en een en twintig Brieven voor ons hebben. Vraagt men, of de overzetting van Erasmus, dan wel die van Luther, ten grondslag gelegd is, spoedig blijkt, dat noch het een, noch het ander plaats heeft gehad. Wij hebben hier eene vertaling voor ons, die in zeer nauwe betrekking staat tot de in Handschriften bewaarde oude Nederlandsche overzetting van de latijnsche vulgata. Een nauwkeurig onderzoek heeft ons gebracht tot de volgende slotsom.

Op zeer vele plaatsen, vooral in de veertien zendbrieven, is de overeenkomst met de oude Nederlandsche overzetting zeer sterk, zoodat wij niet zelden van een letterlijk of althans woordelijk overnemen mogen spreken. Op vele plaatsen — en dit geldt inzonderheid van de drie Evangelien — heeft het echter den schijn, als was de latijnsche vertaling zelve geraadpleegd, als had men getracht haar op nieuw overtebrengen. Daar, waar men zich aan de oude Nederlandsche vertaling gehouden heeft, wijkt men er voorts én door woordverplaatsing én door het veranderen van vroeger gebruikelijke, maar niet meer zoo in gebruik zijnde, of anders minder voor de hand liggende, woorden meermalen van af. Dat de oude Nederlandsche vertaling altijd verbeterd is door die woordverplaatsingen of andere wijzigingen, dit durven wij, wanneer wij de verandering van enkele minder passende of minder gebruikelijke woorden niet mederekenen, geenszins verzekeren. Veeleer moeten wij stellen, dat men eigenlijk beter gehandeld had, indien men de oude vertaling, na de verouderde woorden veranderd te hebben, zonder verdere wijziging had doen drukken. De moeite, welke men zich nu door allerlei wijzigingen en veranderingen gegeven heeft, is toch eigenlijk vrij onvruchtbaar geweest. Wij hebben geen grond voor de onderstelling, dat Jacob van Liesveldt, of wie dan ook den tekst dezer overzetting voor de pers gereed heeft gemaakt, den schijn heeft willen aannemen, als zoude hier niet eene vertaling

van de oude latijnsche overzetting gegeven zijn. Behalve dat het hun, die de oude latijnsche of anders de oude Nederlandsche vertaling kenden, toch spoedig in de oogen moest vallen, bestond er voor zulk eene geheimhouding ook geen enkele reden. Juist, dat de oude latijnsche vertaling gevolgd werd, of dat men zich aan de oude Nederlandsche overzetting der latijnsche vertaling gehouden had, moest over het algemeen tot aanbeveling verstrekken van hetgeen Jacob van Liesveldt hier gedrukt in het licht zond. Zoowel uit de voorrede voor Adr. van Bergens Nieuwe Testament van 1524, als uit de voorrede voor het Nieuwe Testament door Corn. Heynrickz in 1524 uitgegeven blijkt, dat de oude Hieronymiaansche overzetting bij velen hoog aangeschreven stond. Daarom is ons ook volstrekt niet duidelijk, waarom hij, die den tekst der door van Liesveldt gedrukte Evangelien en Brieven gereed gemaakt heeft, daarbij zóó is te werk gegaan.

Geenszins zou ons moeilijk vallen, voor hetgeen wij aangaande deze door van Liesveldt gedrukte vertaling gezegd hebben, ook de noodige bewijzen bij te brengen. Wij zouden daartoe eene, maar dan nog al uitvoerige, lijst kunnen laten volgen van plaatsen uit de Evangelien en de een en twintig Brieven, die konden doen zien, hoe het door van Liesveldt gedrukte overeenstemt met of ook weder afwijkt van de in Handschriften voorkomende oude Nederlandsche vertaling. In plaats van deze weinig uitlokkende lektuur deelen wij liever eenige bizonderheden mede, die evenzeer kunnen strekken tot staving van hetgeen wij boven gezegd hebben.

Vooreerst dan kan men het resultaat, waartoe wij gekomen zijn, bevestigd vinden door eene vergelijking, zoowel van het Nieuwe Testament van Adr. van Bergen (1524, tweede druk), als van het Nieuwe Testament, door Corn. Heynrickz in 1524 te Delft uitgegeven. De eerstgenoemde geeft varianten van de

oude Hieronymiaansche overzetting op den kant van zijne vertaling van Luther, de laatstgenoemde, die eene overzetting van de vertaling van Erasmus geeft, deelt ook varianten van de oude Hieronymiaansche overzetting mede, en wel zoo, dat hetgeen Erasmus meer dan de Hieronymiaansche tekst heeft, tusschen de teekens [ ] staat; hetgeen de Hieronymiaansche tekst meer heeft dan Erasmus, in den tekst met grootere drukletters opgenomen is; waar de beide teksten verschillen, de Hieronymiaansche op den kant is geplaatst. Uit eene vergelijking nu van de door van Liesveldt uitgegeven Evangelien en een en twintig Brieven met de in het Nieuwe Testament, zoowel van Adr. van Bergen, als van Corn. Heynrickz aangeteekende varianten, blijkt duidelijk, dat van Liesveldts Evangelien en Brieven in het nauwste verband met de oude Hieronymiaansche vertaling staan. Wat Corn. Heynrickz betreft, hetgeen bij hem tusschen [ ] staat, als aan Erasmus tegenover den Hieronymiaanschen tekst eigen, komt ook niet in de uitgaven van Jac. van Liesveldt voor, en hetgeen bij Heynrickz met grooter letter in den tekst gedrukt of anders met een teeken aan den kant geplaatst is, als eigen aan den Hieronymiaanschen tekst tegenover Erasmus, dat wordt ook in de uitgaven van Jac. van Liesveldt gevonden. Wel is waar, dat op eenige weinige plaatsen de tekst van de door van Liesveldt gedrukte Evangelien en Brieven niet geheel overeenkomt met hetgeen Corn. Heynrickz aanteekent als lezing van den Hieronymiaanschen tekst. Maar dan komt het door van Liesveldt gedrukte overeen met hetgeen de oude Nederlandsche vertaling althans volgens het door mij gebruikte Handschrift bevat, zoodat wij ook hier ons resultaat bevestigd vinden. Geheel hetzelfde moet met het oog op het Nieuwe Testament van Adr. van Bergen gezegd worden. De varianten, die hij aanteekent, komen onder den eenen of anderen vorm in den Liesveldtschen tekst voor, en waar de Liesveldtsche

tekst geheel iets anders heeft, daar stemt hij overeen met den tekst van het door mij geraadpleegde Handschrift [1]).

Daarbij komt in de tweede plaats eene merkwaardige overeenkomst, wat weglating van eene perikoop en verdeeling van den tekst in hoofdstukken betreft, tusschen het door Jakob van Liesveldt gedrukte en de in Handschriften bewaarde oude Nederlandsche overzetting. Bij van Liesveldt begint het Evangelie van Lukas met de woorden: In den daghen Herodes, des conincs van Judea. De voorrede van Lukas (I. 1—4) gaat hier niet vooraf. Hetzelfde is het geval in de in Handschriften tot ons gekomen oude Nederlandsche overzetting. Wat de verdeeling in hoofdstukken aangaat, Joh. 17 begint in de Liesveldtsche uitgaaf even als in de oude Nederlandsche overzetting met hetgeen doorgaans aan het einde van Joh. 16 geplaatst wordt (Joh. 16:33: „deze dingen heb ik tot u gesproken, opdat gij in mij vrede hebt"...). 2 Kor. 11:31—33 is door Erasmus vereenigd met 2 Kor. 12, zoodat dan ook Corn. Heynrickz, in zijn Nieuwe Testament, 2 Kor. 12 aldus begint: „God ende die vader ons heeren Jesu Christi... die weet, dat ick niet en lieghe." Maar de door van Liesveldt gedrukte tekst begint 1 Kor. 12 op dezelfde wijze, als in de onder ons gebruikte uitgaven gewoonte is, en zoo doet ook de in Handschriften bewaarde oude Nederlandsche overzetting.

Waartoe meer? De tekst, door van Liesveldt gedrukt, is zonder twijfel de in Handschriften tot ons gekomene oude Nederlandsche overzetting van de Hieronymiaansche vertaling. Zij verschilt echter zooals wij zeiden, op menige plaats daarvan,

---

1) Eene uitzondering moet gemaakt worden voor 1 Tim. 3:16, waar met de oude Hieronymiaansche overzetting ook de oude Nederlandsche vertaling in het door mij geraadpleegde Handschrift heeft: „die gheopenbaert is in den vleysche." De Liesveldtsche uitgaaf daarentegen heeft: „God is geopenbaert in den vleesche." Dit is in de vele door mij vergeleken hoofdstukken het eenige voorbeeld van dien aard.

niet alleen door verandering of ook verplaatsing van enkele woorden, maar werkelijk ook, door dat geheele gedeelten in niet geringe mate zijn gewijzigd.

X.

Eerst nu kunnen wij ons bezig houden met het antwoord, dat gegeven worden moet op de vraag, wanneer al de voor het eerst hier door ons besproken uitgaven gedrukt zijn. Geen van alle bevat dienaangaande eenige bepaalde aanwijzing. Een jaartal wordt nergens gevonden. Zoo blijft ons niets over dan te onderzoeken, of wij ook hier of daar eenigen wenk kunnen ontdekken, die ons het jaar der uitgave, althans bij benadering, op het spoor kan doen komen.

Op den voorgrond plaatsen wij, dat wij hier te doen hebben met eene reeks van uitgaven, die tot elkander in nauwe betrekking staan en in eene bepaalde orde op elkander moeten gevolgd zijn. Eerst zag het bij Doen Pietersoen gedrukte Evangelie van Mattheus het licht. Vervolgens werden de Evangelien van Mattheus, Markus, Lukas en Johannes bij Joh. van Liesveldt gedrukt. Daarna kwamen de veertien Brieven bij Jacob van Liesveldt van de pers. Eindelijk zagen de zeven algemeene Zendbrieven, insgelijks bij Jacob van Liesveldt, het licht. Het latere staat met het vroegere in verband, en het hier door ons genoemde is zeker niet in eene andere volgorde verschenen. De vraag is: Wanneer heeft een en ander het licht gezien? Dat de veertien Brieven tweemaal gedrukt zijn, kunnen wij thans laten rusten.

Er is ééne bizonderheid, waarop wij reeds terstond moeten wijzen, als in deze zaak van geen gering belang. Het betreft den titel van den eersten druk der Evangelien en der Brieven, uitgegeven door Adriaan van Bergen, te Antwerpen in 1523, vergeleken met den titel van het door Doen Pietersoen uitge-

geven Evangelie van Mattheus en de door van Liesveldt uitgegeven veertien Brieven. Plaatsen wij die titels 1) eens naast elkander.

Titel van het Evangelie van Mattheus, uitg. door Doen Pietersoen te Amsterdam.

Hier beghinnen die Euangelien ons heren Jhesu Christi. Dats dye goede boetschappe van der vergiffenisse der sonden ende van der eewiger salicheit. In der duytscer sprake getranslateert. Die welcke sinte Matheus... bescreven heeft. Met een corte glosacie, om die te badt te verstaen. Opdat men weten mach, dat elc kerstenmensce schuldich is, die Euangelien Cristi te lesen ende dye in sijn herte te dragen boven alle andere leringhen schrifturen. Ende daer in vrijlijc lieflijc ende ghetroulijc te levene ende te stervene.

Titel van de vier Evangelien, uitg. in 1523 door Adr. van Bergen, te Antwerpen.

Die Euangelien ons heren Jhesu Christi in de duytscher sprake getranslateert. Die welke sinte Matheus, sinte Marcus,......... bescreven hebben. Ende voor elck capittel een corte bedudenisse, opdat men weten mach, hoe dat elck kerstenmensche schuldich is, die Euangelien Christi te lesen ende die in zijn herte te dragen boven alle anderer leringhen ende schrifturen. Ende daer vrilic ende ghetrouwelick te leven ende te sterven. Neerstelick gecorrigeert. 1523.

1) De titel van de Evangelien en de Brieven der eerste uitgaaf van Adr. van Bergen, 1523, volgens le Long, bl. 512, 513, daar in den laatsten tijd geen exemplaar van dat N. T. te vinden is.

De overeenkomst tusschen deze beide titels kan niet nalaten, terstond ieders aandacht te trekken. Zonder twijfel zou men ze ook reeds vroeger met elkander vergeleken hebben, indien men slechts den titel van het door Johannes Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus onder de oogen had gehad. Thans staan zij hier voor het eerst naast elkander. Treffend is de overeenstemming van dat tweede gedeelte: „opdat men weten mach, (hoe) dat elck kerstenmensche schuldich is, die Euangelien Christi te lesen ende dye in sijn herte te dragen boven alle andere leringhen (ende) schrifturen. Ende daerin vrijlijc, (lieflijk) ende ghetroulijc te leven ende te sterven.” Hier zijn drie gevallen mogelijk. Of de een heeft den ander gevolgd, óf beiden zijn onafhankelijk van elkander, geheel uit zichzelven, tot de keus van die woorden gekomen, óf zij hebben beiden die woorden aan een derde ontleend. Wat dit laatste betreft, op de vraag naar den titel, die dan bij deze twee thans door ons besproken titels ten grondslag gelegen en tot uitgangspunt gediend zou hebben, moet ieder het antwoord schuldig blijven. Daarvan is ons niets bekend. Wat het tweede betreft, niemand zal in ernst beweren, dat twee schrijvers of twee uitgevers geheel onafhankelijk van elkander, geheel alleen uit zichzelven, op de gedachte zijn gekomen, zulke woorden op den titel van een door hen uitgegeven geschrift te plaatsen. Er blijft niets anders over dan te stellen, dat de een ze van den ander heeft overgenomen, dat de eene titel naar den anderen titel is gevormd. De vraag is dan, aan welken titel de prioriteit moet toegekend worden, wie hier geacht worden moet navolger van den ander te zijn.

Eene soortgelijke vraag doet zich ook aan ons voor met betrekking tot den titel der Brieven van Paulus, zooals deze door Jacob van Liesveldt en door Adr. van Bergen (in 1523) gedrukt zijn. Ook deze titels plaatsen wij hier naast elkander.

Titel van de Brieven van Paulus, uitg. door Jac. van Liesveldt.	Titel van de Brieven der Apostelen, uitg. door Adr. van Bergen.
Dit sijn die epistolen des wtvercoren vates Christi sinte Pauwels, die hi ghescreven heeft als nu...	**Die Epistolen van den eerwaerdighen Apostel sinte Pauwels, dat wtvercoren vat Christi, metten anderen Epistolen...**

Opmerkelijk is hier, dat Paulus op beide titels „het wtvercoren vat Christi" genoemd wordt. Indien twee schrijvers, die over Paulus handelden, hem in hun geschrift onder anderen ook „het uitverkoren vat van Christus" hadden genoemd, hierin zouden wij juist niet iets bizonder opmerkelijks behoeven te vinden. Maar dat twee uitgevers van des Apostels Brieven den Apostel op den titel van hunne uitgaaf „het uitverkoren vat van Christus" noemen, dit trekt toch te recht onze aandacht, omdat die benaming voor het gebruik op den titel niet zoo bizonder voor de hand ligt. Ook hier zijn drie gevallen mogelijk. Of de een heeft den ander gevolgd, óf beiden zijn onafhankelijk van elkander, geheel uit zichzelf, tot de keus van dien titel gekomen, óf zij ontleenen beiden die woorden aan een derde. Wat het laatste betreft, van zulk eenen titel, die bij de twee andere tot grondslag zou hebben kunnen leggen, is ons volstrekt niets bekend. Het tweede is in het minst niet waarschijnlijk. Zoo blijft ook hier het vermoeden over, dat de een den ander gevolgd is. Maar wie van de twee mag aanspraak maken op de prioriteit?

Nemen wij eens eerst het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus voor ons. Door zijn woord aan den lezer, zijne „Conclusie," ontvangen wij, zooals wij reeds deden opmerken, den indruk, dat hij geen voorganger kent op het gebied, waarop

hij met dit zijn werk optreedt. Hij is in zijne eigene oogen de eerste, die het Evangelie van Mattheus, in het Nederlandsch overgezet, door middel van de drukpers, aan het publiek in handen geeft. Hij meent daardoor in eene bestaande leemte te voorzien en heeft dan ook het voornemen, indien zijn werk met goedkeuring ontvangen wordt, spoedig eene vertaling van de drie andere Evangelien te laten volgen. Hij verklaart het volstrekt niet te doen, om er eer of roem door te behalen, maar ten behoeve van eenvoudigen, die dagelijks meer met menschelijke inzettingen worden belast, dan dat zij met Gods Woord worden gevoed. Gaarne zal hij zijn werk verbeterd zien. — Zou hij zich in dezen geest hebben laten hooren, indien hij een exemplaar van de vier Evangelien van Adr. van Bergen onder de oogen had gehad? Men leze eens nauwkeurig wat hij heeft geschreven: „Want sinte Matheus alder eerst die woerden Gods ende dat euangelium Cristi gescreven heeft. Daerom is hier alder eerst in die duytsce sprake overgestelt die euangelie, die welcke Matheus int Joetsche lant beschreven heeft. Ende dese overstellinge heeft die translateur volbracht, nadat hem mogelijc was ... Wi dit niet doer roeminge van sciencien, maer door troostinge ende nootsakelicheyt der onnoselder oft slechte menscen en haerder sielen gedaen hebben ... Ende wi bidden ooc eenen yegelijc, dat hi dit sonder verstoringe verbeteren, castigeren ende beter maecken wille, daer hi kan. Ende dit siende sullen wi ghemoet worden, om ... die andere drie euangelien voort in die duytsche tale over te stellen." Zoo zou Joh. Pelt toch niet gesproken hebben, indien hij een exemplaar der vier Evangelien van Adr. van Bergen voor zich had gehad. Of heeft hij misschien zoo geschreven, vóórdat hij de uitgaaf van Adr. van Bergen leerde kennen, en, toen hij eenmaal zóó geschreven had, het ook maar laten drukken, niettegenstaande hij met de door Adr. van Bergen gedrukte Evangelien kennis had gemaakt? Maar

dan onderstelt men bij dit laatste wat juist bewezen worden moet en wat op zichzelf verre van waarschijnlijk is. Of men zegt wellicht, dat het slotwoord (de Conclusie) misschien reeds afgedrukt was, toen Adriaan van Bergens vier Evangelien hem in handen kwamen, de titel daarentegen nog gedrukt worden moest, en deze dan ook naar den titel van Adriaan van Bergen is kunnen gevormd worden. Hiertegen is echter eene afdoende bedenking intebrengen. De titel van Joh. Pelts Evangelie van Mattheus maakt de eerste bladzijde uit van het eerste vel (A), en het slotwoord, de Conclusie, is te vinden op het laatste vel, (O), zoodat de titel geruimen tijd vóór het slotwoord moet gedrukt zijn. Indien nu Joh. Pelt zijnen titel naar dien van Adr. van Bergen heeft geredigeerd, dan moet hij Adr. van Bergens vier Evangelien gekend hebben, nog vóórdat er een begin gemaakt werd met het drukken van het vertaalde Evangelie van Mattheus en het aan het einde daarvan geplaatste slotwoord. Dan heeft hij, niettegenstaande hij Adr. van Bergens uitgaaf kende, toch zijne eigene overzetting van Mattheus, die hij zelf wel niet boven die van Adr. van Bergen zal gesteld hebben, laten drukken en zijn slotwoord geschreven, alsof hij de uitgaaf van Adr. van Bergen niet kende. Dit laat zich zonder afdoende redenen waarlijk niet als aannemelijk voordoen.

Maar alles pleit voor de stelling, dat Joh. Pelt bij het redigeren van den titel voor het door hem vertaalde Evangelie niet van eens anders titel afhankelijk is geweest, maar zelfstandig is te werk gegaan. „Hier beghinnen die Euangelien ons heren Jhesu Christi. Dats dye goede boetscappe van der vergiffenisse der sonden ende van der eewiger salicheit.” Zoo lezen wij op zijnen titel. Deze woorden zijn in overeenstemming met de verklaring, door hem in de „glose” op het eerste hoofdstuk gegeven, waar wij lezen: „Euangelium is alsoe vele te segghene, als eene goede boetscape. Dats eene bootscappe der

mensheyt Christi ende der vergiffenisse der żonden ende der eewiger salichede." — Op den titel lezen wij verder: „Met eene corte glosacie, om die badt te verstaen." In het slotwoord zegt de overzetter, dat bij de capittelen van den tekst kleine en korte „glosen" geplaatst zijn, ook „om somwilen dat verstand der euangelien te bet te verstaen." — Op den titel lezen wij vervolgens: „Opdat men weten mach, dat elc kerstenmensce schuldich is, die Euangelien Christi te lesen en dye in sijn herte te dragen." Dit is geheel uit het hart des vertalers voortgekomen. Diep was hij, gelijk uit zijne „Conclusie" en uit het einde der aanteekening op Matth. 28 blijkt, doordrongen van de overtuiging, dat ieder verplicht is, het Evangelie van Christus te lezen. — En wat eindelijk de laatste woorden van den titel betreft, zij zijn alweder niets anders dan de echo der laatste woorden zoowel van het slotwoord, als van de aanteekening op het einde van het laatste hoofdstuk van Mattheus. Wat het slotwoord betreft, indien zijn werk bijval vindt, zegt de vertaler, dan zal hij ook de drie andere evangelien overzetten. „Want — en hiermede eindigt hij — alder menschen troost, gerusticheyt der consciencien, blijde herte ende blidelijc leven ende waerachtig betrouwen, om blidelic ende betrouwelijc te leven ende te sterven, in die euangelie ende in die woorden Cristi gelegen sijn." In het vroeger geschreven einde der aanteekening op Matth. 28 lezen wij: „Ende daerom so lieghen si valscelijck, die segghende zijn, dat wi allen menschen dat euangelium Cristi ende dye woorden Gods niet en behoren te leeren, ende dat si dat niet en behoren te weten. Want alle menschelijce creaturen dit van node hebben te weten, om vrijelijck daer in te levene ende ghetrouwelyck daer in te sterven." Hiermede nu stemt het einde van den titel overeen in de woorden: „Ende daerin vrijlijc, lieflijc ende ghetroulijc te levene ende te stervene."

Waarom nog langer geaarzeld? Hoe meer wij den titel van

het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus in verband beschouwen met het geheel, waartoe het behoort, des te meer worden wij bevestigd in het gevoelen, dat die titel het eigen werk van den overzetter is, door hem zoo geredigeerd onder den indruk der beteekenis en met het oog op het doel van hetgeen hij voor de drukpers gereed heeft gemaakt. De titel is niet opgeplakt, niet van buiten aangebracht, maar uit het werk gegroeid, met het geschrift, waartoe hij behoort, een organisch geheel. De titel is Johannes Pelt zelf, in den zin, waarin men van den stijl zegt, dat hij de mensch (de schrijver of spreker) is. De titel is het eigendom van Joh. Pelt, die hem uit het zijne heeft genomen, die hem op het papier heeft gebracht, zonder van een anderen soortgelijken titel iets te weten. Daarna is de drukker begonnen — en nog nooit was zoo'n titel gedrukt.

Is de titel van Joh. Pelts Evangelie van Mattheus oorspronkelijk, dan is die van Adriaan van Bergens Evangelien het niet. Dan zijn wij wel gedwongen te stellen, dat Adr. van Bergen zijn titel naar dien van Joh. Pelt heeft gevormd. Tegen deze stelling is volstrekt geen bezwaar. Dat het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus spoedig zijnen weg naar Antwerpen heeft gevonden, is volstrekt niet onwaarschijnlijk, en dat Jac. van Liesveldt het gekend heeft, toen hij het Evangelie van Mattheus liet drukken, is ons reeds gebleken. [1]) Adr. van Bergen kan in de gelegenheid zijn geweest, om spoedig van een en ander kennis te nemen. Men vergete niet, dat de beide boekdrukkers in elkanders nabijheid woonden, beiden immers op die Camerpoort-Brugghe [2]). Vraagt men, of Adr. van Bergen

---

1) Vgl. blz. 41, 42.

2) Hunne wegen hebben later ook in een ander opzicht niet ver uit elkander geloopen. Adriaan van Bergen is in 1542 te Delft, Jac. van Liesveldt is in 1545 (of 1546) te Antwerpen onthoofd. De een, zoowel als de ander, om hetgeen zij hadden doen drukken. R. I. P.

toch misschien niet een bezwaar tegen het overnemen of nadrukken van zoo'n titel zal gehad hebben, wij meenen gerechtigd te zijn tot het geven van een geruststellend antwoord. Het nadrukken schijnt hij niet gehouden te hebben voor iets, waarover men niet dan met minachting had te spreken. Anders zou hij er niet over geschreven hebben op den toon, waarop wij hem in zijne voorrede voor zijne tweede uitgaaf van het Nieuwe Testament (1524) er zich over hooren uitlaten [1]).

Maar nu is er ook geen bezwaar tegen de stelling, dat Adr. van Bergen, toen hij op het laatst van 1523 voor de eerste maal de Brieven der Apostelen uitgaf, ook voor den titel van dit gedeelte zijns Nieuwen Testaments partij getrokken heeft van een titel, die reeds door een ander was gebruikt, namelijk door Jac. van Liesveldt. „Die Epistolen van den eerwaerdighen Apostel sinte Pauwels, dat wtvercoren vat Christi"... in deze woorden van Adr. van Bergens titel weerkaatst zich wat zoo treffend in Jac. van Liesveldts titel op den voorgrond treedt: „Dit sijn die epistolen des wtvercoren vates Christi sinte Pauwels." Wij vergissen ons toch niet, als wij de prioriteit toekennen aan een titel, gelijk deze van Jacob van Liesveldt: „Dit sijn die epistolen des wtvercoren vates Christi sinte Pauwels, die hij ghescreven heeft als nu tot diveersche natien

1) Hij schrijft daar: „voorts bid ic allen druckeren, die dit boec na sullen willen drucken, dat si daer niet toe en gaen, gelijc met gemeynen boecken, historien ende fabulen, daer niet vele aen en cleeft. Mer dat ghi oec neersticheyt doet (also vele als ghi vermoecht), om meer te verbeteren, dan om u eygen profijt." Iemand, die de nadrukkers zoo vriendelijk verzoekt, zijn werk niet te bederven, maar te verbeteren, denkt er niet aan, over het nadrukken eene strafpredikatie te gaan houden. Wij moeten ons trouwens ook in die tijden verplaatsen, en zullen er dan niets bevreemdends in vinden, dat Adr. van Bergen een titel, die hem beviel, van een ander overnam. Meer dan eens is in die eerste jaren het een of ander Nieuw Testament nagedrukt. Men beginne met te denken aan Doen Pietersoen, die in 1524 een nadruk van Adr. van Bergens Nieuw Testament gaf.

ende somwijlen tot particulare personen, vol godlijcker, vaster, onweerroepeliker ende euangelijcker leeringen. Seer neerstelick overgeset ende ghecorrigeert." Men plaatse hiernaast den titel voor Adr. van Bergens apostolische Brieven (zie bl. 60), en spoedig valt in het oog wie de voorganger, wie de navolger is. Hetzelfde geldt van Jac. van Liesveldts titel voor de katholieke Brieven. Hij heeft ze afzonderlijk uitgegeven als: „die Catholijcke [1]) epistelen ende leeringen der eerwaerdigher apostolen, te weten van sinte Jacob, sinte Peeter, sinte Jan euangeliste ende van sinte Judas. Die welke si, nadat si den heylighen geest ontfangen hadden, gescreven hebben tot stichtinghe ende leeringhe van allen kersten menschen." Deze lange titel doet zich terstond als een eersteling voor. Adriaan van Bergen kan het beknopter, gelijk wij hebben gezien. Maar dat hij van Liesveldts titel met vrucht heeft gelezen, dat zien wij ook. Daarin wordt van „eerwaardige apostelen" gesproken. Op den titel der Paulinische brieven komt het woord „eerwaardig" bij Jac. van Liesveldt niet voor. Adr. van Bergen heeft het op zijn titel overgenomen. „Die Epistolen van den eerwaerdighen Apostel sinte Pauwels, dat wtvercoren vat Christi, metten anderen Epistolen van sint Jacop, sint Pieter ..." Wij behoeven er niet aan te twijfelen, dat ook hier de navolging aan de zijde van Adr. van Bergen is.

Thans verklaren wij ook zonder veel moeite, waaraan wij hebben toeteschrijven, dat Adr. van Bergen de door hem in 1523 gebruikte titels voor de door hem uitgegeven gedeelten van het Nieuwe Testament zoo spoedig, hetzij geheel, hetzij gedeeltelijk, prijs heeft gegeven. Wat zou toch natuurlijker zijn geweest, dan dat hij in 1524, toen hij zijn Nieuw Testament op nieuw uitgaf, het onder denzelfden titel als in het vorige jaar had ge-

---

1) Die „Canolycke" staat er eigenlijk (zie bl. 50).

daan? Maar neen, den titel der uitgaaf van de vier Evangelien laat hij geheel wegvallen, en dien van de Brieven bekort hij zoo, dat Paulus er niet meer „het wtvercoren vat Christi” wordt genoemd. Het geheel treedt nu op als „Dat nyeuwe Testament, anderwerf met grooter neersticheyt gecorrigeert.” Hij had geen hart voor die titels van zijne eerste uitgaaf, of voor het gedeelte daarvan, dat hij nu, na weinige maanden, prijs gaf. Hij liet die vreemde veeren nu vallen, te eerder, daar hij voor die Liesveldtsche uitgaven toch eigenlijk weinig sympathie kon gevoelen. Zij waren in elk opzicht veel te slordig uitgevoerd, dan dat zij hem bizonder konden aantrekken. De titels zijner eerste uitgaaf, dat aan van Liesveldt ontleende goed, hij wilde ze niet verder met zich voeren. Dat daarentegen Doen Pietersoen bij het overdrukken van Adr. van Bergens Nieuwe Testament (eerste uitgaaf van 1523) den titel van de vier Evangelien in zijn geheel overneemt, niettegenstaande hij soortgelijken titel reeds voor het bij hem gedrukte Evangelie van Mattheus door Johannes Pelt gedrukt had, is in het minst niet bevreemdend. Die titel behoorde, wat de hoofdzaak betreft, te Amsterdam te huis. Doen Pietersoens drukpers kon er de oudste aanspraken op laten gelden.

Er blijft nog één punt ter bespreking over, dat wij, indien wij grondig en nauwkeurig willen te werk gaan, niet onaangeroerd mogen laten.

Zooals vroeger door ons gezegd is, wordt in het thans bekend geworden exemplaar van het door Joh. Pelt vertaalde Mattheus-Evangelie aan het einde niet dat „waerdich Sermoon . . . van den waerdigen Doctoor heer Erasmus” gevonden, dat nog achter de „Conclusie des Translatoers” moet volgen [1]). Wij hebben

1) Zie bl. 20.

over dat stuk vroeger niet verder gesproken, omdat wij het toen nog konden laten rusten. Maar hier worden wij gedwongen, er iets meer van te zeggen, daar het antwoord op de vraag, welk opstel van Erasmus hier eigenlijk bedoeld wordt, in verband staat met de bepaling van den tijd, waarin Joh. Pelts Mattheus-Evangelie kan gedrukt zijn.

Hoogstwaarschijnlijk hebben wij bij die woorden: „een waerdich Sermoon ende costelycke Vermaninge tot alle Christen menschen van den waerdigen Doctoor heer Erasmus" aan de vertaling van geen ander opstel van Erasmus te denken, dan van zijn „woord aan den lezer" (Erasmus Roterod. pio lectori S. D.), geplaatst vóor zijne latijnsche parafrase van het Evangelie van Mattheus. Dat woord aan den lezer wordt op den titel dier parafrase aangekondigd onder den titel van „Exhortatio ad studium Euangelicae lectionis." In het vóór ons liggende oude bandje bevindt zich, zooals wij reeds zeiden, een exemplaar der vertaling van dat stuk, voorafgegaan door de laatste bladzijde der vertaling van den brief van Erasmus aan Keizer Karel V, mede geplaatst voor zijne parafrase van het Evangelie van Mattheus, en wel vóór het „woord aan den lezer" (vóór de Exhortatio ad studium Euangelicæ lectionis). Aan den voet van die laatste bladzijde, onder het slot der vertaling van dien brief aan Keizer Karel, lezen wij: „Hier nae volcht een corte bewisinghe, doer welcke D. Erasmus betoent, dat alle menschen behooren met naersticheyt den heylighen Euangelie te lesen." Wij wagen, dunkt mij, niet te veel, als wij onderstellen, dat het „waerdich Sermoon ende costelijcke Vermaninge tot alle Christenmenschen," waarmede Johannes Pelt zijne uitgaaf van het Mattheus-Evangelie besluit, niets anders is dan de Nederlandsche vertaling van de Exhortatio ad studium Euangelicæ lectionis [1]).

1) Wellers Repertorium typographicum vermeldt, bl. 236, Nr. 2053, den vol-

Maar indien wij ons hierin niet vergissen, hebben wij groot belang bij de juiste kennis van het tijdstip, waarop de door Erasmus vervaardigde latijnsche parafrase van het Evangelie van Mattheus voor het eerst in het licht is verschenen. Ondersteld, dat die parafrase uitgekomen is in 1523 [1]), zoodat Johannes Pelt bij voorbeeld op zijn vroegst niet vóór de maand Maart van dat jaar bekend heeft kunnen worden met het door Erasmus vóór die parafrase geplaatste „woord aan den lezer;" dan zou onze berekening staan voor een onoverkomelijk bezwaar. Dan zou toch ongeveer tusschen de maand Maart en de maand Augustus van het jaar 1523 geplaatst moeten worden: het vertalen en drukken van dat „woord aan den lezer" [2]), het tijdsverloop, vóórdat Jacob van Liesveldt te Antwerpen een exemplaar van Joh. Pelts Mattheus-Evangelie in handen kreeg; het tijdsverloop, vóórdat hij er door op de gedachte kwam, om zelf het Evangelie van Mattheus, maar nu naar de Vulgata, uittegeven; het gereed maken van de kopie voor zijne uitgaaf van Mattheus en Markus en Lukas en Johannes, en vervolgens het uitgeven ook van de veertien brieven; een en ander toch, naar alle waarschijnlijk-

---

genden titel: Herrn Erasmi von Roterdam vermanung das hailige Euangelium unnd der hayligen Zwölffpoten schrifft fleyssig zu lesen. In kürtz verdeütscht. Anno domini 1522. In het Nederlandsch is uitgegeven: Vermaninghe om met naersticheyt den Evangelie te lesen, door D. Erasmus, waarvan een druk van 1611 vermeld wordt in den Catal. der boekerij Jacob. I. 1865, bl. 43.

1) De Hoogl. de Hoop Scheffer neemt t. a. pl., bl. 449, aan, dat de parafrase van Mattheus in 1523 te Basel uitgekomen is, en verwijst daarbij naar le Long. Laatstgenoemde haalt, bl. 504 en 509, eene editie van 1523 aan en brengt alzoo zeker in den waan, dat 1523 het jaar der eerste uitgaaf is. Ik zou de vergissing niet opgemerkt hebben, indien ik niet ingelicht was door een in mijn bezit zich bevindend exemplaar der eerste editie, dat ons op 1522 als jaar der uitgaaf wijst.

2) In de eerste latijnsche uitgaaf 23 bladzijden, klein 8°, van 27 regels, kompres gedrukt, met betrekkelijk kleine letter.

heid, voorafgegaan aan het tijdstip, waarop Adriaan van Bergen den titel redigeerde van het eerste gedeelte van zijn Nieuw Testament, de vier Evangelien, den 28n Augustus 1523 voltooid.

Maar wij hebben recht om te onderstellen, dat de latijnsche parafrase van het Evangelie van Mattheus door Erasmus eenige maanden vroeger dan in 1523 Joh. Pelt in handen is gekomen. Wij kunnen toch constateeren, dat die parafrase met al het voorwerk, dat is met den brief aan Keizer Karel V en het woord aan den lezer, geheel en al afgedrukt is geweest in de maand Maart van het jaar 1522. Daartoe beroepen wij ons eenvoudig op de laatste bladzijde van de eerste uitgaaf [1]). Hierdoor vervalt een groot bezwaar. Duidelijk is nu toch, dat Johannes Pelt zeer wel ongeveer in de maand Juni van het jaar 1522 te Amsterdam een exemplaar der parafrase voor zich kan gehad hebben. Dan volgt het verdere ongedwongen [2]).

Zoo hebben wij, als hadden wij met stukken van eene leg-

---

1) Op de laatste bladzijde van de eerste uitgaaf, die de Errata bevat, staat onderaan: Basileae apud Jo. Frob. Mense Martio Anno M.D.XXII. Deze bladzijde is later gedrukt dan de brief aan Karel V en het woord aan den lezer. Want onder de Errata staat boven aan een, dat betrekking heeft op de tweede bladzijde van den brief aan Keizer Karel. Hieruit blijkt, dat het geheele boekje in Maart 1522 afgedrukt was. De titel luidt in zijn geheel aldus: Episto | la nuncupa | toria ad Carolum | Caesarem. | Exhortatio ad studium | Euangelicae lectionis. | Paraphrasis in Euange | lium Matthaei per D. Erasmum Rot. nunc primum | nata et aedita. | Epistola ad R. D. Mat | thaeum Card. Sedun. Het geheel in een houtsneerand.

2) Niet geheel onopgemerkt blijve ook nog een gedeelte der voorrede van Adr. van Bergen voor zijne tweede uitgaaf van het N. T., 1524. Op de woorden: waerom wij oec voer die gene, die geen latijn en verstaen, dat nieuwe testament (scandelic qualic overgeset in duytschen) met grooter neersticheyt ende vele moeyten gecorrigeert hebben na der voerscreven gheleerder mannen translatien.., laat hij dezen zin volgen: Mer want die somige gheen ander translatie en willen ontfangen, noch lesen, dan die oude, so hebben wij, daer die oude translatie diveersch oft versceyden is, op die canten geset.... Deze woorden, dat

kaart te doen, beproefd, een goed geheel van de door elkander geworpen deelen te maken. Zeer mogelijk, dat wij ons in een of ander opzicht vergist hebben. Het zou niet al te bevreemdend zijn. Men beoordeele ons dan met zachtmoedigheid. Mocht iemand iets beters hebben medetedeelen, wij zullen de door ons gegeven voorstelling geen oogenblik trachten te handhaven tegen hetgeen zich als meer waarschijnlijk weet te legitimeeren. Maar welke andere oplossing van de zoo onverwachts ons opgegeven raadselen men ook moge aanbevelen, men vergete niet, rekening te houden met al de feiten en verschijnselen, die daarbij in aanmerking behooren te komen.

Wil iemand liever de prioriteit aan den titel van Adriaan van Bergen toekennen en derhalve het gedrukt in het licht verschijnen van het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus, met de geheele daarop volgende reeks van Liesveldtsche uitgaven, na Augustus (meer bepaald na September) 1523 plaatsen, hij zal dan niet alleen acht moeten slaan op al de bizonderheden, welke wij reeds ter sprake hebben gebracht, maar bovendien ook het volgende in aanmerking moeten nemen.

Doen Pietersoen heeft, zooals met voldoende zekerheid mag aangenomen worden [1]), het Nieuwe Testament van Adr. van Bergen volgens de eerste uitgaaf nagedrukt. Den druk der vier Evangelien voltooide hij den 5n December 1524. Daarop volgden de een en twintig Brieven, later de Handelingen en de Openbaring. Den titel van Adriaan van Bergens uitgaaf der Evangelien nam hij letterlijk over, zoo letterlijk, dat hij er het jaartal

---

namelijk sommigen geen andere translatie ontvangen noch lezen wilden, dan de oude Hieronymiaansche, konden wel eens geschreven zijn met het oog ook op de ondervinding, dat eene uitgaaf, waarin die translatie aangeboden werd — men denke dan aan Jacob van Liesveldts Evangelien en Nieuw Testamentische Brieven — op bizonder goeden aftrek kon rekenen.

1) Vgl. le Long t. a. pl. en de Hoop Scheffer t. a. pl. bl. 442 enz.

1523 (NB) ook bij overnam [1]). Indien nu bij het vaststellen van den titel voor het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus de titel van Adriaan van Bergen gediend heeft, moet Doen Pietersoen de uitgaaf van Adriaan van Bergens Evangelien geruimen tijd vóór de maand Maart van het jaar 1524 gekend hebben. Immers wordt in een plakkaat van Keizer Karel dd. 23 Maart 1524 tegen het Evangelie van Mattheus, dat Joh. Pelt vertaald had, te velde getrokken, en wel als tegen een boekske, dat reeds eenigen tijd te voren gedrukt, verspreid en daarna den geloofsrechteren in handen gekomen was. Wij moeten met het oog op dat plakkaat wel aannemen, dat Joh. Pelts Evangelie van Mattheus reeds vóór 1524 gedrukt is. Maar indien Doen Pietersoen reeds vóór 1524 de uitgaaf der Evangelien van Adriaan van Bergen in handen heeft gehad, iets dat op zich zelf beschouwd ook volstrekt niet onmogelijk is geweest, is het dan niet in hooge mate bevreemdend, dat hij vele maanden laat voorbijgaan, vóór dat hij tot het nadrukken van het Nieuwe Testament overgaat? Immers is zijn nadruk eerst in December 1524 gereed. Hij had dan wel reeds in April of Mei 1524 gereed kunnen zijn.

Ik eindig met de slotsom optemaken.

Niet zeer lang na de maand Maart van het jaar 1522 heeft Johannes Pelt, te Amsterdam, een exemplaar der latijnsche, door Erasmus vervaardigde, parafrase van het Evangelie van Mattheus in handen gekregen. Zijn „Evangelie van Mattheus" is reeds afgedrukt. Hij voegt er zijne „Conclusie" met de vertaling van de Exhortatio („costelycke Vermaninge") van Erasmus achter. Een en ander kan in de maand Juli van het jaar 1522, of iets later, in het licht zijn verschenen.

---

1) Vgl. le Long en de Hoop Scheffer op de zoo even genoemde blz.

Van het door Joh. Pelt vertaalde, door Doen Pietersoen gedrukte, Evangelie van Mattheus komt kort daarna een exemplaar in handen van Jakob van Liesveldt te Antwerpen, die met den meesten spoed de Evangelien van Mattheus, Markus, Lukas en Johannes, hoofdzakelijk naar de oude in Handschriften bewaarde Nederlandsche vertaling van het Nieuwe Testament laat drukken, en zijnen titel voor het Mattheus-Evangelie ontleent aan het eerste gedeelte van den titel, waarmede Joh. Pelts Mattheus-Evangelie in het licht verschenen is. Naar alle waarschijnlijkheid heeft dit nog voor het einde van 1522 plaats gehad.

Zoo spoedig mogelijk laat Jacob van Liesveldt daarop eene uitgaaf volgen van de Paulinische Brieven, evenzoo hoofdzakelijk naar de oude in Handschriften bewaarde Nederlandsche overzetting, waarschijnlijk in de eerste helft van 1523.

Niet lang daarna volgt nog eene door Jacob van Liesveldt bezorgde uitgaaf van de zeven algemeene Zendbrieven, misschien wel te gelijk met den tweeden druk van de Paulinische Brieven, en hoogstwaarschijnlijk vóór dat Adriaan van Bergen in 1523 zijn eersten druk geeft van de een en twintig apostolische Brieven.

In de maand Augustus van het jaar 1523 geeft Adr. van Bergen te Antwerpen dan zijne eerste uitgaaf van de vier Evangelien met een titel, grootendeels aan den titel van Joh. Pelts Evangelie van Mattheus ontleend.

Vóór het einde van 1523 heeft Adriaan van Bergen ook nog, behalve de Handelingen en de Openbaring, de een en twintig Brieven gedrukt, wier titel geredigeerd is met gebruikmaking van den titel der door Jac. van Liesveldt uitgegeven Paulinische Brieven en zeven algemeene Zendbrieven.

In 1524 laat Adr. van Bergen zijne tweede uitgaaf van het Nieuwe Testament verschijnen en klaagt in eene van de twee daarvoor geplaatste voorreden, dat het Nieuwe Testament „scan-

delic qualic overgeset (is) in duytschen", iets dat niet wel op iets anders kan zien, dan op de door van Liesveldt in den handel gebrachte uitgaven der Evangelien en Brieven.

Wat de hoofdzaken aangaat zullen wij ons hier wel niet zeer verre van de historische waarheid verwijderd hebben.

XI.

Zou Johannes Pelt, die na de uitgaaf van zijn Evangelie van Mattheus nog bijna veertig jaren geleefd heeft, zijn voornemen niet ten uitvoer hebben gebracht, om ook de drie andere Evangelien op gelijke wijze als het door hem vertaalde Evangelie van Mattheus overtezetten? Hij had toch verklaard, dat, als men zijn werk wilde verbeteren, hij zich opgewekt zou gevoelen, om „andere menschen noch meerdere oorsake van studeringe te geven, ende om die andere drie euangelien voort in die duytsche tale overtestellen." Het is moeilijk te gelooven, dat hij zijn voornemen zal hebben opgegeven en niets tot voortzetting van het eens begonnen werk zal hebben gedaan. In de maand Maart van het jaar 1524 bevond hij zich nog binnen Amsterdam. Den 22n dier maand werd hem van overheidswege toegestaan, in eene der Kerspelkerken de passie te preken [1]). Zou hem dan de gelegenheid ontbroken hebben, om ook de Evangelien van Markus, Lukas en Johannes in het Nederlandsch uittegeven? Tot heden is ons echter niets bekend geworden van verdere pogingen, door hem in het werk gesteld, om ook de drie volgende Evangelien in het Nederlandsch voor de gemeente toegankelijk te maken. Of is er ook misschien in het bandje met oude drukken, onlangs zoo onverwachts ons in handen gekomen, iets te vinden, dat aan zulk eene voortzetting van het aangevangen werk doet denken?

---

1) Vgl. de Hoop Scheffer t. a. pl. I. bl. 521.

Laat ons zien.

De geheele verzameling, in dat oude bandje vereenigd, wordt geopend met den volgenden, maar alleen tot de eerst volgende bladzijden, niet tot de geheele verzameling, in betrekking staanden titel:

> **THeylich Euangelium Jhesu | Christi. In duytscher spraken | overghesèt. Alsoe de vier Euangelisten, Matheus, Marcus, Lucas, ende Johannes dat bescreven hebben. | Ende voor elck Capittel een corte verclaringhe wat | in dyen principalijc begrepen is. Ende met groter naer | sticheyt anderwerf ghecorrigeert.**

Onder deze regelen vinden wij eene houtgravure, die den Evangelist Mattheus voorstelt, in de hoofdzaak op dezelfde wijze, als op den titel van het bij Doen Pietersoen gedrukte Evangelie van Mattheus. Er is echter in bijzaken eenig verschil. Eene houtgravure, geheel en al aan deze gelijk (identiek) [1]), vinden wij bij het eerste hoofdstuk van Mattheus in het Nieuwe Testament van W. Vorsterman, te Antwerpen in folio in 1530 uitgegeven [2]). Bij dezen titel behoort zonder twijfel de, in het voor mij liggende bandje terstond daarop volgende, Kalender, op 14 bladzijden zwart en rood gedrukt. Verder is van deze uitgaaf der vier Evangelien niets tot ons gekomen. In geen der bekende oudste uitgaven van het Nieuwe Testament wordt iets aangetroffen, dat met het thans door ons mede-

---

1) De losse rand niet medegerekend.

2) Of die houtgravure ook reeds in eene vroegere uitgaaf van Vorstermans Nieuw Testament voorkomt, weet ik niet, daar ik de gelegenheid niet had, om eene vroegere uitgaaf te vergelijken. De uitgaaf van 1530 is te vinden op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, in de Bibliotheek der Maatschappij van Nederlandsche Letterkunde te Leiden, enz.

gedeelde gelijk staat. Zoo moeten wij het er voor houden, dat wij hier een fragment hebben van eene voor ons verloren gegane uitgaaf, tenzij er later hier of daar weder onverwachts een exemplaar uit het duister te voorschijn mocht treden.

Maar deze titel onderstelt eenen vroegeren. Men ziet toch terstond, dat wij hier te doen hebben met den titel van eenen tweeden druk of van eene tweede uitgaaf. De woorden „anderwerf ghecorrigeert" zijn ondubbelzinnig. Er moet een vroegere druk of uitgaaf bestaan hebben van de vier Evangelien met soortgelijken titel. Van zulk eenen vroegeren druk is niets, zelfs niet de titel, bekend. Eerst lachte mij de onderstelling toe, dat de titel, dien wij ons moeten voorstellen als aan den voor ons liggenden voorafgegaan, misschien de algemeene titel geweest is voor de uitgaaf der vier Evangelien van Jacob van Liesveldt, en dat de titel, dien wij nu voor het eerst leeren kennen (met dat „anderwerf ghecorrigeert,") behoord heeft tot een tweeden druk of eene tweede uitgaaf van de door hem in den handel gebrachte vier Evangelien. Maar die onderstelling laat zich toch niet verdedigen. Op den titel staat duidelijk: „ende voor elck Capittel een corte verclaringhe wat in dyen principalijc begrepen is." Nu staat wel in Joh. Pelts Evangelie van Mattheus boven elk hoofdstuk de hoofdinhoud, maar niet in de door Jac. van Liesveldt gedrukte, thans vóór ons liggende, Evangelien van Markus, Lukas en Johannes. Derhalve zou de titel niet voor de drie laatstgenoemde Evangelien passen. Men zegt misschien, dat de hoofdinhoud der hoofdstukken er wellicht in den tweeden druk of de tweede uitgaaf bijgevoegd is. Dit laat zich zeer wel denken. Maar dan blijft toch een ander bezwaar over, waardoor wij tot eene geheel andere onderstelling moeten komen.

De titel, dien wij zoo even hebben medegedeeld, is zonder eenigen twijfel door Doen Pietersoen gedrukt. De lettersoort,

de geheele typografische uitvoering, de geheele fysionomie van den druk, alles wijst ons naar Amsterdam, naar die welbekende drukkerij „aen die Oude Side in die Kercstraet in Engelenburch.” Men kan zich hier niet vergissen. De titel van het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus en deze titel, zij gelijken typografisch sprekend op elkander. Ik heb mijn best gedaan, om verschil optemerken en overeenkomst niet in rekening te brengen. Het mocht niet baten. De titel met dat „anderwerf ghecorrigeert” is door Doen Pietersoen gedrukt [1]). Geheel hetzelfde kan gezegd worden van den Kalender, dien wij meenen, dat bij dezen titel behoort. De typografische uitvoering verbiedt volstrekt niet, aan Doen Pietersoen als drukker te denken, leidt daartoe zelfs zeer gemakkelijk. Maar de titel spreekt het duidelijkst. Hij maakt aan alle tegenspraak voor goed een einde.

Indien dan de thans door ons besproken titel aan de drukkerij van Doen Pietersoen moet worden toegeschreven, zijn wij gedwongen te stellen:

1. dat Doen Pietersoen de vier Evangelien heeft uitgegeven in twee drukken, onder den titel van: „'t Heylich Euangelium Jhesu Christi. In duytscher spraken overgheset. Alsoe de vier Euangelisten Matheus, Marcus, Lucas, ende Johannes dat bescreven hebben. Ende voor elck capittel een corte verclaringhe wat in dyen principalijc begrepen is;” en wel zoo, dat hij op den titel van zijn tweeden druk deze woorden bijvoegde: „Ende met groter naersticheyt anderwerf ghecorrigeert;”

---

1) Wij zien niet voorbij, dat de houtgravure niet geheel dezelfde is, als die op den titel van het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus. Maar zij is óók niet dezelfde, als op den titel, dien wij (zie bl. 41) onderstellen, door Jac. van Liesveldt er bij gedrukt te zijn. Dit staat dus voor beide gevallen gelijk. Overigens kan Doen Pietersoen zeer wel twee eenigszins verschillende houtgravuren voor den Evangelist Mattheus gebruikt hebben.

2. dat Doen Pietersoen tot deze uitgaaf van de vier Evangelien is overgegaan, nadat het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus in het licht was verschenen; daar Joh. Pelt in zijne Conclusie spreekt als iemand, die geen voorgangers heeft;

3. dat Doen Pietersoen deze uitgaaf van de vier Evangelien moet bezorgd hebben eenigen tijd voor 5 December 1524, den dag, waarop hij den nadruk voltooide van de door Adr. van Bergen uitgegeven vier Evangelien, waarna hij de overige gedeelten van Adr. van Bergens Nieuw Testament liet volgen; daar het toch niet waarschijnlijk is, dat hij eerst het geheele Nieuwe Testament van Adriaan van Bergen in 1524 zal nagedrukt hebben en daarna nog eene andere uitgaaf alleen van de vier Evangelien met eenen anderen titel [1]) in het licht zal hebben gezonden.

Is tegen deze gevolgtrekking geen bezwaar, dan vragen wij, of er ook misschien bezwaar is tegen de onderstelling, dat die uitgaaf van de vier Evangelien moet toegeschreven worden aan Johannes Pelt. Van die uitgaaf moet toch iemand de auteur zijn geweest. Wie heeft er meer aanspraak op, gehouden te worden voor den auteur van „'t Heilich Euangelium Jhesu Christi in duytscher spraken overgheset..." dan de man, die reeds bij ons bekend is als de auteur van de overzetting van het Mattheus-evangelie, door Doen Pietersoen gedrukt, en die zich, zooals bekend is, den 22n Maart 1524 nog te Amsterdam bevond? [2])

Schrijven wij deze uitgaaf toe aan Joh. Pelt, dan laat zich gemakkelijk verklaren, hoe het gekomen is, dat Doen Pietersoen, niettegenstaande hij de vier Evangelien naar de bewerking van Joh. Pelt uitgegeven had, ook nog de Schriften des Nieuwen

---

1) Men vergete niet, dat Doen Pietersoen de titels der deelen van Adr. van Bergens Nieuw Testament (eerste uitgaaf, 1523) letterlijk nagedrukt heeft.

2) Zie boven bl. 74.

Verbonds, zooals zij door Adr. van Bergen waren uitgegeven, door zijne drukpers in het licht liet verschijnen. Adr. van Bergens uitgaaf, die iets nieuws bracht, namelijk eene vertaling van Luthers overzetting, gaf meer, dan Joh. Pelt had gegeven. Wat Doen Pietersoen zelven betreft, hij was zonder eenigen twijfel een man, naar wij gewoon zijn te zeggen, van alle markten t'huis. Dit blijkt genoeg uit hetgeen hij na 1520 van zijne pers heeft doen komen.

Verder, dan wij tot heden gingen, wagen wij ons hier op het gebied der gissingen niet. Of Joh. Pelt in zijne uitgaaf van de vier Evangelien ook de in de uitgaaf van het Evangelie van Mattheus voorkomende aanteekeningen op dat Evangelie heeft opgenomen, dan of hij ze daaruit heeft weggelaten; of hij den titel van zijn „Evangelie van Mattheus" bij de vaststelling van den titel voor de uitgaaf van de vier Evangelien heeft laten varen, omdat zijn Evangelie zoo de bizondere aandacht der geloofsrechters had getrokken, dan wel om eene andere reden; deze en nog andere vragen [1]) laten wij rusten, omdat wij ons hier in een „onbekend land" bewegen. Maar, hoe men ook op deze vragen mogen antwoorden, wat men ook in het laatstelijk hier door ons besprokene onzeker moge achten, toch blijft als een paal boven water staan, dat in den eersten tijd na het ontstaan der Hervorming een boekje gedrukt is met den titel, dien wij hier hebben medegedeeld, welke titel tot eene oordeelvelling verplicht en tot gevolgtrekkingen dwingt, waarop men zijne aandacht moet vestigen.

---

1) Bijv. of het Evangelie van Mattheus, zooals het vroeger uitgekomen is, een deel heeft uitgemaakt van deze vier Evangelien, dan of het op nieuw gezet en gedrukt is... In hoogte zijn de beide titels aan elkander gelijk, maar niet in breedte. De titel van de vier Evangelien is breeder, dan die van het eerst door Joh. Pelt uitgegeven Evangelie van Mattheus. Eigenlijk past dus de titel van de vier Evangelien niet volkomen voor een boekje met bladzijden, als het Evangelie van Mattheus van Joh. Pelt.

XII.

Zeer vroeg moet er ook nog eene andere uitgaaf van de vier Evangelien gedrukt en insgelijks twee malen uitgegeven zijn, voor welke, toen zij ten tweeden male verscheen, een Vermaenbrief als voorrede geplaatst werd, waarin met groote kracht werd aangedrongen op het lezen van de Schriften des Nieuwen Verbonds door allen zonder onderscheid. Van die tweede uitgaaf is even weinig als van die eerste bekend. Zonder eenig spoor achter te laten zijn zij voor ons verdwenen. Nergens vinden wij eenige aanwijzing, behalve in het exemplaar van den Vermaenbrief, die ook in het naast mij liggende oude bandje opgenomen is. Uit dat tot heden geheel en al onbekend gebleven stuk [1]) moeten wij thans het belangrijkste mededeelen. Het opschrift is:

Voorrede. | Eenen vermaenbrief. | Allen Christen menschen | genade, verlichtinge, ende salicheyt | in Jesu Christo.

Dan begint de schrijver aldus:

„Doen sinte Paulus hier opter eerden was, prekende ende verkundigende dat woort Gods metten anderen apostelen ende discipulen, so seyde hij: Siet, nu is den beqwamen tijt, siet, nw die dagen der salicheyt. So is oock nu de tijt gecomen, dat ons heere Jezus Christus (die daer alleene is die salicheyt waerachticheyt ende dat leven,) wilt, dat men sijn Euangeli ongeminet preke all de weerelt duere, opdat wij niet meer van den rechten wech en keeren duer ander leeringen van menschen, die meynen wat te sijne (seyt sinte Paulus) ende en syn geheel niet, maer bedriegen hem zelven. Waeromme mogen wij oock wel seggen, gelijck hij seyde: Siet nw den beqwamen tijt, siet

1) De nadere beschrijving is te vinden in Bijlage B.

nw syn hier die dagen der salicheyt. Ende opdat een iegelick sall moegen ontfangen dese tegenwordige genade, die de heere duer syn eenige goetheyt, goedertierenheit ende gunsticheyt ons presenteert in dese tijt, duer dat suete ende minlick aensien Jesu Christi, ons salichmakers, so syn wederomme die Euangelien seer correct gedruct, . . ."

Staan wij hier een oogenblik stil, het is om den lezer van het bovenstaande te vragen, of hij niet den indruk ontvangt, dat hier iemand spreekt uit de eerste dagen van de nieuwe beweging, uit den eersten tijd der opwekking, uit de dagen, toen men als voor het eerst kennis maakte met de volheid des heils in Christus, uit den tijd, toen het Evangelie in zijne eerste frischheid weer voor het eerst door de verkondiging des levenden Woords en door de thans voor het eerst in het Nederlandsch gedrukte Evangelien sprak.

Dat deze Voorrede bij e e n t w e e d e n d r u k der Evangelien behoort, blijkt duidelijk uit de woorden: so sijn w e d e r o m m e die Evangelien seer correct gedruct. Dit „wederomme" kan niet maar eenvoudig beteekenen, dat de Evangelien nu ook eens in deze uitgaaf, van deze pers, in het licht komen. Het ziet natuurlijk op eene vroegere uitgaaf van dezelfde pers. Tot de stelling, dat deze voorrede zou behooren tot den straks door ons besproken tweeden druk der, naar wij vermoeden, door Doen Pietersoen gedrukte vier Evangelien onder den titel van „'t Heylich Euangelium Jhesu Christi" ontbreekt ons alle grond en vrijmoedigheid. Want het is een geheel andere druk, eene geheel andere typografische uitvoering. Deze voorrede (Vermaenbrief) is geheel en al, wat letter en typografisch gelaat betreft, gelijk aan het Bazeler Nieuw Testament van 1525. Tot dit Nieuwe Testament behoort deze Vermaenbrief echter niet, daar dit Nieuwe Testament van eene voorrede voorzien is, welke voorrede, in overeenstemming met het formaat van dat Nieuwe Testament, op eene enkele, de

orde verstorende, uitzondering na, 28 regels op de bladzijde heeft, terwijl er 31 regels staan op de bladzijden van de voorrede (Vermaenbrief), die ons thans bezig houdt. Wij gaan verder...

. . . „seer correct gedruct, opdat die[1] simpel lieden Jesu Christi seker moͤgen syn van die Euangelische waerheyt. Want dit is dat bouck des levens ende die eenige regel der Christenen. Gelijckerwijss nu oock gedaen wert in diverse landen ende spraken onder de Christenen in dat meeste deel van Europen, daertoe haer herten verweckende den geest Jesu Christi, die ons salicheyt is, ons eere ende ons leven. Ende noch toont ons syn onendelike goetheyt, dat in desen tijt grootelick van noode is, dat groote ende kleine behooren te lesene ende te wetene dat heylich Euangelium, in welke hij ons dreycht, dat hij ons senden sall die Turcken, vianden ons geloofs, gelijck die van Babilonien hier voortijts vianden waren van de Juetsche wet...."

Hooren wij hier over Vertalingen van de Heilige Schriften, bepaald des Nieuwen Verbonds, inzonderheid der Evangelien, spreken, wij mogen niet vergeten, dat met „het meeste deel van Europa" behalve Nederland, inzonderheid Duitschland, Zwitserland, Frankrijk, Engeland, met Denemarken en Zweden bedoeld zal zijn. Zoo ver wij weten ontving Duitschland in 1522, Frankrijk in 1523 en 1524, Zwitserland in 1524, Denemarken in 1524, Zweden en Engeland in 1526 voor het eerst eene gedrukte uitgaaf van het Nieuwe Testament (geheel of gedeeltelijk) in de volkstaal. Hieruit zou men kunnen opmaken, dat deze Voorrede zoo omstreeks 1526 geschreven is. Maar waarschijnlijk is de uitgaaf der vier Evangelien, waartoe deze Voorrede behoort, toch niet na het Bazelsche Nieuw Testament (26 Oct. 1525) uitgekomen. Immers laat zich niet verwachten, dat men zich in kringen, waar men het geheele Nieuwe Testament

1) Hier eindigt de eerste bladzijde van deze Voorrede.

in handen gaf en in handen kreeg, daarna nog onledig hield met eene tweede uitgaaf van slechts een gedeelte, de Evangelien, en dat eene voorrede, in zulk een kring geschreven, spreken zoude, als was dáár althans nog geen uitgaaf van het geheele Nieuwe Testament [1]) bekend. Daarom meenen wij te moeten onderstellen, dat deze voorrede óf vóór October 1525 geschreven is, óf in een kring, waar men geen kennis droeg van de uitgaaf van het Bazelsche Nieuw Testament. Dit laatste is echter minder waarschijnlijk, omdat deze Voorrede wegens hare typografische uitvoering den indruk geeft van uit dezelfde drukkerij afkomstig te zijn.

Een paar bladzijden verder wordt dan het recht gehandhaafd van alle Christenen op het vrij en ongestoord lezen van de Evangelien.

„Daeromme seyt sint Jan in syn tweede epistel: Ist, dat iemant tot u kompt ende en brenget dese leeringe niet, dien en ontffanct niet in v huys, ende en groet hem oock niet. Ende wat is dese leeringhe, dann dat Euangelium Jesu Christi? Ende offt iemandt (willende al sulck eenen sueten smaeck der Euangelien die simpel menschen benemen, ende affkeeren van der waerheyt) seide ten iersten, dat beeter ware, die Euangelien te lesen gelijck sy hier voortijts ouergesedt waren, te wetene, daer aff ende toe doende, met diuerse glosen die vtleggende, ende dat se soe beqwaemder syn souden; so mach men antwoerden, dat men dat niet en behoert te doene..."

Onder hetgeen dan verder geantwoord wordt komen ook deze merkwaardige woorden voor:

„Daeromme ist seer sorgelick, dat woordt Gods ouer te settene met vele ende onnootelike woorden, besonder ist, dat men

---

1) Dat Gants Nyewe Testament, recht grondelick verduytscht.... zoo luidt de titel der Bazelsche uitgaaf.

daer iet toe offt aff doet. Ende die meinen, dat so beqwaemer ende plaisanter soude syn, moeten weten, dat sulke dinck te doene in de heilege scriffture groote vermetenheyt is."

Zoo zou Johannes Pelt wel niet geschreven hebben, die in zijne overzetting van Mattheus niet weinige woorden ter opheldering in den tekst plaatste. Die zich zoo hooren liet wilde eene zeer getrouwe woordelijke vertaling, zonder iets in den tekst optenemen, dat niet in den grondtekst staat.

Eene tweede bedenking luidt aldus:

„Ten anderen sullen sy seggen, dat so men hen die Euangelien aldus geefft, vele dingen swaer ende duyster sullen syn, de welke die simpel lieden niet sullen konnen verstaen, maer sullen hen syn een oorsake van dwalinge, ghelijkerwijss heden vele opten stoel roepen."

Het antwoord daarop begint aldus:

„So en wast niet behoerlick duer dese selve redene, dat die Euangelisten die gegeven hebben den grieken, ende so die latinen den latynschen. Want daer syn vele plaetsen, die noch de grieckscche, noch de latijnsche clercken en konnen begrijpen; maer het is genouch, dat men die geloove, als ons heer gebiet seggende: geloofft der Euangelien."

De laatste bladzijde vertoont eene houtgravure, die den Evangelist Mattheus voorstelt [1]). Het geheel wordt, gelijk wij reeds zeide, nergens, zoo ver ons bekend is, vermeld. Vergissen wij ons niet grootelijks, dan mag de uitgaaf der Evangelien, die met deze voorrede bij den lezer ingeleid werd, niet later dan 1525 gesteld worden. Maar waar zijn nu de exemplaren van deze uitgaaf, die eene t w e e d e moet geweest zijn, en waar zijn de exemplaren van de e e r s t e uitgaaf gebleven? Niets dan deze voorrede, deze „Vermaenbrief", is bewaard gebleven en voor de

1) Vgl. hierover verder Bijlage B.

eerste maal in 1872 te voorschijn gekomen, om te getuigen van Evangelien-uitgaven, wier bestaan wij tot heden zelfs niet hebben vermoed.

XIII.

Even zoo behoort tot den vroegsten tijd der gedrukte uitgaven van het Nieuwe Testament, eene editie, die thans alleen bij ons vertegenwoordigd wordt door een kort woord „tot den leser," mede bewaard in het tot ons gekomen bandje met oude drukken. Het vangt aldus aan: 1)

„Christus Jesus, onse Salichmaker, hier in dit dal der tranen metten menschen converserende ende leerende, heeft sijnen discipulen bevolen te prediken dat Euangelie allen creatueren, ghelijck hi spreect Marci XVI: Gaet in alle die werelt, ende predict dat Euangelie alle creatueren. So wie ghelooven sal ende ghedoopt worden, die sal salich zijn. Aldus hangt dan onse salicheyt int gheloove aen Christo Jesu."

Na er dan op gewezen te hebben, dat de Schriftuur eenen ootmoedigen en „verneerden" geest begeert, gaat de schrijver aldus voort:

„Ende daerom so hebben wi nu wederom dat gheheele nyeuwe Testament met grooter naersticheyt ghecorrigeert wt der Latijnscher ende Griecsscher spraken, settende dat leven van den vier Euangelisten ende die inhoudinghe van den Capittelen van den vier Euangelisten voor een yeghelijcs boeck, hier voortijts noyt ghedruct in Duytscher spraken, also, dat eenen yeghelijcken licht om te vinden sal zijn, waer af dat elck Euangelist is scrijvende in elcken Capittel bysonder."

---

1) De volgende bladzijde eindigt met de woorden: Hier beghint dat Euangelie van Sinte Mattheus, dat welcke meest tracteert van der menscheyt ons Heeren Jesu Christi.

De vraag is, waarop die woorden, „hier voortijts noyt ghedruct in Duytscher spraken,” betrekking hebben. Waarschijnlijk op het laatst voorgaande: „die inhoudinghe van den Capittelen van den vier Euangelisten voor een yeghelijcs boeck.” Immers volgt dan weder terstond: „also, dat.. licht om te vinden sal zijn waer af dat elck Euangelist is scrijvende in elcken Capittel bysonder.” Maar de eerste uitgaaf van Adr. van Bergens Evangelie, het eerste gedeelte van zijn Nieuw Testament, 1523, geeft reeds den hoofdinhoud boven de hoofdstukken der Evangelien. In Joh. Pelts overzetting van het Evangelie van Mattheus komen zij ook reeds voor[1]). Daarom moeten wij stellen, dat de schrijver van deze voorrede óf volstrekt niet bekend is geweest met Joh. Pelts Evangelie van Mattheus en van Bergens uitgaaf van de vier Evangelien, niettegenstaande zij toch reeds uitgekomen waren, óf zijne voorrede geschreven heeft, vóór dat Joh. Pelts Mattheus-Evangelie of Adr. van Bergens uitgaaf van de vier Evangelien met den hoofdinhoud boven de hoofdstukken in het licht verschenen was. Het eerste is niet zeer waarschijnlijk, daar iemand, als de schrijver van deze voorrede, wel bekend zal — en ook wel kan — geweest zijn met nieuw uitgekomen Nieuw Testamenten of gedeelten daarvan in de Nederlandsche taal. Ook moet hier in rekening gebracht worden, dat wij hier te doen hebben met eene voorrede voor eene tweede uitgaaf, gelijk blijkt uit de woorden: „daerom so hebben wi nu wederom dat nyeuwe Testament.. ghecorrigeert.” Na de eerste uitgaaf was dus eenige tijd verloopen, waarin de schrijver der voorrede toch wel gelegenheid gehad zal hebben, om bekend te worden met hetgeen er van het Nieuwe Testament in het Nederlandsch uitgekomen was. Er is dus wel eenige grond voor de stelling, dat dit Nieuwe Testament, welks tweede druk door deze voor-

---

1) Over dien hoofdinhoud boven de hoofdstukken een enkel woord in Bijl. C.

rede vertegenwoordigd wordt, ouder is dan Adriaan van Bergens in 1523 verschenen eerste uitgaaf der Evangelien.

Acht men dit niet waarschijnlijk en wil men dit Nieuwe Testament liever tot het jaar 1524 of 1525 brengen, wij moeten dan herinneren, dat Adr. van Bergen in 1524 zijne Evangelien voor de tweede maal uitgaf; dat Doen Pietersoen op het einde van 1524 een nadruk in het licht zond; dat in beide deze uitgaven de hoofdinhoud boven de hoofdstukken te vinden is. Wat wint men dan, als men de uitgaaf van het Nieuwe Testament, dat ons thans bezig houd, later stelt? Men vermeerdert slechts de moeilijkheden. Ook mogen wij de uitgaaf der vier Evangelien met den titel: „T Heylich Euangelium Jhesu Christi" niet uit het oog verliezen, die wij meenden aan de pers van Doen Pietersoen te moeten toeschrijven. Deze had ook „voor elck capittel een corte verclaringhe wat in dyen principalyc begrepen is" — en van deze uitgaaf waren twee drukken verschenen („anderwerf ghecorrigeert," zegt de titel) [1]. Plaatst men het in het licht verschijnen van het Nieuwe Testament, welks voorrede wij thans leerden kennen, na 1523 of 1524, dan wordt het nog veel moeilijker, die woorden „hier voortijts noyt ghedruct in Duytscher spraken" goed te verklaren. Hetzelfde is het geval, wanneer men ze niet op den hoofdinhoud boven de hoofdstukken, maar op iets anders, laat zien. Altijd moet men er toe komen, de uitgaaf van dat Nieuwe Testament in 1522 te plaatsen.

Maar is er dan ook waarlijk zooveel bezwaar tegen de stelling, dat het jaar 1522 een Nieuw Testament in de Nederlandsche taal in het licht heeft zien verschijnen?

Men zal zich herinneren, dat le Long [2]) verklaart, in oude

---

1) Zie boven bl. 75.

2) T. a. pl. bl. 503 en 512.

door hem genoemde catalogi de volgende titels te hebben gevonden: Het Nieuwe Testament, Delft, 1518, 8°. Het Nieuwe Testament, Campen, 1518. Het Nieuwe Testament, Antw. Hans van Roemundt, 1522. Tot heden is geen exemplaar van zulke Nieuwe Testamenten gevonden. Dat het zeker niet vertalingen van Luthers overzetting geweest zijn, moet terstond toegestemd worden. Maar dit is geen reden, om aan die uitgaven der oude catalogi alle geloof te ontzeggen. Het is waar, er kan eene drukfout in die jaartallen (1518, 1522) schuilen, of eene vergissing bij het catalogiseeren plaats gehad hebben. Maar op zichzelf is de uitgaaf van een Nieuw Testament in de Nederlandsche taal, bijv. in het jaar 1522, volstrekt niet iets, dat tot de onwaarschijnlijkheden van den eersten rang behoort. Zulk een Nieuw Testament kan immers eene overzetting van de latijnsche vertaling van Erasmus gegeven hebben, of anders eene overzetting der vulgata, hetzij nieuw vervaardigd, hetzij zooals zij reeds in Handschriften voorkwam. En wat moet het Nieuwe Testament, waartoe de thans door ons besproken voorrede behoort, bevat hebben? Die voorrede geeft eenig licht. „Dat gheheele nyeuwe Testament met grooter naersticheyt ghecorrigeert uut de Latijnsche ende Griecssche spraken.” Derhalve is de vulgata hier ten grondslag gelegd en het Grieksch (van Erasmus?) er bij geraadpleegd. Waarom kan zulk een Nieuw Testament niet in 1522 uitgekomen zijn?

Zoo lang zich derhalve geen gewichtige bedenkingen laten hooren, kunnen wij met vrijmoedigheid stellen, dat wij in deze voorrede een fragment hebben van een Nieuw Testament in de Nederlandsche taal, eene overzetting bevattende, waarbij de vulgata gevolgd en de Grieksche tekst (van Erasmus?) vergeleken is, het eerst uitgekomen in het jaar 1522, en voor de tweede maal uitgegeven, zonder dat de schrijver der voorrede kennis droeg van eenige uitgaaf der vier Evangelien met den hoofdin-

houd boven de hoofdstukken, gelijk wij die in Joh. Pelts Mattheus-Evangelie en Adriaan van Bergens Evangelien van 1523 en 1524, benevens in Doen Pietersoens nadruk daarvan (1524), of ook in de vroeger vermoedelijk door hem uitgegeven vier Evangelien, onder den titel van 't Heylich Euangelium Jhesu Christi, aantreffen. Hoe dit echter zij, het bestaan in den vroegsten tijd, na het ontstaan der Hervorming, van een ons tot heden onbekend Nieuw Testament in het Nederlandsch, naar de latijnsche vertaling en den Griekschen tekst, met den hoofdinhoud der hoofdstukken, is hiermede toch als zeker geconstateerd.

Of het te Antwerpen gedrukt is bij Hans van Ruremunde? Wie zal het uitmaken? De vraag, die wij daar opwierpen, is alleen uitgelokt door het reeds vermelde bericht van le Long, dat hij op een ouden catalogus den titel gevonden had van: „'t Nieuwe Testament, Antwerpen, bij Hans van Roemundt, A°. 1522. In octavo." Deze boekdrukker is bekend genoeg, als onvermoeid werkzaam geweest in het drukken van het Oude, zoowel als van het Nieuwe Testament [1]). Hij kan als uitgever van eene Nederlandsche vertaling der Schriften des Nieuwen Verbonds, gelijk de thans ons bekend geworden voorrede bedoelt, zeer wel in aanmerking komen [2]). Misschien worden wij eerlang

1) Belangrijk is ook het deel geweest, dat hij aan het drukken van William Tyndale's Engelsche vertaling van het N. T. heeft genomen. Vgl. de Hoop Scheffers opstel: Bijzonderheden omtrent de oudste drukken van W. Tyndale's Vertaling van 't N. T. Studien en Bijdragen, II. bl. 422.

2) T. a. pl. I. bl. 438 schrijft de Hoogl. de Hoop Scheffer het bericht van le Long aangaande een N. T. van 1522, bij Hans van Ruremunde gedrukt, aan onnauwkeurigheid of aan eene drukfout toe. „Zoo spoedig," zegt hij, „was de vertaling van Luthers werk niet gereed. Er werd meer tijd vereischt, dan na 21 Sept. 1522 van 't jaar 1522 nog overbleef, om het Hoogduitsch te vertalen en die overzetting te drukken." Dit bezwaar is vervallen, indien wij niet aan eene overzetting van Luthers vertaling, maar aan eene overzetting van de Vulgata met

verrast door het te voorschijn komen van een exemplaar, dat aan alle onzekerheid in deze zaak een einde maakt.

XIV.

Of is de voorraad verrassingen wellicht uitgeput en hebben wij op geen ontdekkingen meer te hopen? Men geve den moed zoo spoedig niet op, als zouden de wanden van geen enkele bizondere of openbare bibliotheek meer iets verbergen, dat licht verspreiden kan over de geschiedenis der eerste uitgaven van het Nieuwe Testament in de Nederlandsche taal. Eenige maanden geleden bestond niet de minste grond om te verwachten, dat zich op dit gebied veel nieuws voor ons zou ontsluieren, en toch bewijzen de in deze bladzijden gedane mededeelingen, dat de nalezing op deze velden nog wel iets belangrijks in den schoot kan brengen. Eene bizondere en eene openbare bibliotheek bood onverwachts zoowel geheel en al onbekende, als lang verloren gewaande, overblijfselen aan. Dat men voorts de hoop niet spoedig moet opgeven van nog wel ergens te zullen vinden wat zich lang aan de zoekende oogen onttrok, daarvoor diene, behalve het reeds besprokene, nog ten overvloede het volgende tot bemoedigend en opwekkend bewijs.

Het is van algemeene bekendheid, dat sedert den 14^{n} October 1529 in keizerlijke plakkaten en op lijsten van verboden boeken onder anderen ook aan de bitterste vervolging prijs gegeven werd [1]) het Nieuwe Testament, in 1528 bij Christoffel van Ruremund te Antwerpen gedrukt. Le Long kende het alleen

---

gebruikmaking van den Griekschen tekst denken. Van zulk eene overzetting spreekt de Voorrede, die ons hier bezig hield.

1) Te gelijk met een N. T., in 1528 bij Joannes Cornelii Heymerius te Antwerpen, en met een N. T., omstreeks denzelfden tijd bij Joannes Zell gedrukt. Vgl. Le Long bl. 512, 597.

uit de plakkaten. Niemand heeft later, zoover men wist, er een exemplaar van gezien. [1])

En thans?

Daar ligt een exemplaar van het genoemde Nieuwe Testament naast mij, een exemplaar, waaraan wel de titel ontbreekt, maar gelukkig niet de laatste bladzijde, waarop te lezen staat:

By my ghedruct Christoffel | van Ruremund op dye Lom | baerde viste.

Dat dit exemplaar zelfs in den laatsten tijd verborgen bleef, is niet geheel onverklaarbaar [2]). Dat het niet voor het eenig overgebleven exemplaar is te houden, heb ik eerst korten tijd geleden bemerkt [3]). Dat eene der hier achter geplaatste Bijla-

---

1) Nog onlangs moest de Hoogl. de Hoop Scheffer, t. a. pl. bl. 457, verklaren, dat het, even als de beide andere zoo even genoemde Nieuwe Testamenten, hem alleen uit het verbod in de plakkaten bekend was, iets dat wij hem toen gaarne wilden nazeggen.

2) Zooals men bij le Long, bl. 533, 556 lezen kan, heeft Hans van Ruremunde te Antwerpen in 1525 het Oude Testament uitgegeven in vier deeltjes, 16^{0}. Van het Nieuwe Testament bestaat geen druk, die bij deze uitgave behoort. Maar nu heeft men wel eens een exemplaar van het N. T., dat zich door zijn formaat daartoe bizonder goed leende, bij een exemplaar van dat Oude Testament gevoegd, door het op dezelfde wijze te laten binden, zoodat de vijf deeltjes als in gelijksoortigen band gebonden onderdeelen van één geheel schenen te zijn. Van zulk een Exemplaar maakt le Long t. a. p. melding. Een soortgelijk exemplaar is dat, waarmede men op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage kennis kan maken. Maar die daar nu die vijf deeltjes vindt, behoeft nog niet te vermoeden, dat het vijfde deeltje het door Christoffel van Ruremund gedrukte N. T. is. Zelfs lag voor de hand, aan elke uitgaaf eerder te denken, dan aan die van Christoffel van Ruremund, omdat men algemeen in den waan verkeerde, dat van die uitgaaf geen exemplaar tot ons gekomen was....

3) Weinige dagen, vóór dat ik het bovenstaande ter perse zond, bemerkte ik, dat een Exemplaar van het N. T. door Christ. van Ruremund gedrukt, in 1859 verkocht is op de te Amsterdam gehouden verkooping der Boekerij van Voorst (Zie Catal. van Voorst, Théologie, bl. 17. N°. 257), welk exemplaar, zooals ik daarna vernomen heb, nogmaals te Amsterdam in veiling gebracht is in 1869,

gen[1]) er eene beschrijving van geeft, dit zal men wel niet eene overtolligheid noemen.

XV.

Het in de voorgaande bladzijden medegedeelde heeft ons op nieuw doen zien, dat het werk der Kerkhervorming omstreeks het jaar 1522 en 1523 bij zeer velen in Nederland de levendigste belangstelling vond. Zóóveel beweging en werkzaamheid in die jaren op het gebied van het drukken en uitgeven van het Nieuwe Testament, hetzij in zijn geheel, hetzij bij gedeelten, als waarvan wij thans voor het eerst kennis hebben bekomen, laat zich niet denken, zonder hartelijke sympathie bij vele honderden en duizenden voor „de nieuwe leer," die eindelijk eens weder recht wedervaren liet aan het Evangelie van Gods genade in Christus. Telkens komen alzoo nieuwe getuigenissen zich bij de oude voegen. Onlangs deelde de Hoogl. de Hoop Scheffer[2]) eenige zinsneden mede uit een plakkaat van Keizer Karel V, dd. 29 April 1522, waarin aan sommigen nog eenige „gracie ende

---

op eene verkooping, gehouden door den Hr. Fr. Muller (Catal. de livres Anciens, 18—22 Mei 1869, bl. 2, Nr. 12). Het bedoelde exemplaar is thans te vinden in eene verzameling van Antwerpsche drukwerken te Antwerpen. — De wijze, waarop dit exemplaar in die beide Catalogi vermeldt wordt, of liever, waarop het O. T. van Hans van Ruremunde en het Nieuwe Testament van Christoffel van Ruremund daar als één geheel behandeld wordt, laat zich uit een bibliografisch oogpunt volstrekt niet verdedigen, daar het N. T. van Christoffel van Ruremund niets met het Oude Testament van Hans van Ruremunde te maken heeft. — Mij doet het thans zeer leed, dat ik in 1869 niet meer aandacht aan dat Nr. uit den Catalogus van den Hr. Fr. Muller gewijd heb. In 1859 hield ik mij met deze studien nog niet bezig. Ik ben echter, naar ik bemerk, niet de eenige, wien dat exemplaar in 1869 is ontgaan, daar wij toch den Hoogl. de Hoop Scheffer hoorden verklaren, dat hij het N. T. van Christ. van Ruremund alleen uit de plakkaten kent.

1) Zie Bijl. D.

2) Vgl. t. a. pl. I. bl. 141.

clemencie" bewezen wordt „voor dese reyse alleen." Maar waarom? „Aenmerckende die menichte van den volcke." Wat wil men meer, als Keizer Karel in 1522 zelf getuigt, dat „eene menigte volks" hier de kettersche leer is toegedaan? Dat het reeds een jaar vroeger niet beter was, hebben wij onlangs kunnen lezen in een brief van Hieronymus Aleander, door hem in februari 1521 uit Worms geschreven, waarin hij zegt: „In Hollando si predica pubblice la dottrina di Luther." Een latere brief uit hetzelfde jaar spreekt van „Hollandia la qual certo è molto infetta" [1]). Geen wonder, dat hier dan nu ook veler oogen op de drukpers gericht waren, op de „prenters," de „librariers," de „bouc-vercoopers," op de winkels, waar men „die Euangelien" zou kunnen koopen, zich de Schriften des Nieuwen Verbonds zou kunnen aanschaffen... En de drukpers werd in beweging gebracht, om die Euangelien te prenten, en de librariers stelden zich ijverig in de weer, om het Nieuwe Testament of gedeelten daarvan voor ieder toegankelijk te maken. En gretig werden de onderscheidene uitgaven gekocht, en telkens moest de drukpers haar werk op nieuw beginnen. Waren ook de eerste proeven gebrekkig te noemen, weldra kwam iets beters in het licht. De koopers hielden ondertusschen niet op, elkander te verdringen. Want in alle

---

1) Vgl. Die Briefe Aleanders aus Worms, medegedeeld door Joh. Friedrich, in de Abhandl. der Hist. Cl. der Kön. Bayer. Akad. der Wissensch. XI. 3. München, 1871. bl. 90 enz. De eerste door ons overgenomen woorden komen voor in het volgende verband. „In Antuverpia se imprimea Luther in ispanico, credo per sollecitudine di Marani che sono in Fiandra, et se devea mandar in Ispania; Cesar ci ha detto haverei rimediato. | A Gand si predica per li Eremitani publice la dottrina di Luther come di san Paolo, imo in (sic) Christo. | Trajectensis, Monasterien et reliquae dioeceses inferioris Germaniae tutte sono putride di questo morbo, et Cesar ne ha aduiso. | In Hollando si predica publice la dottrina di Luther, il che tutte viene da Erasmo holiandino, et questi di Cesar tutti ben lo conoscono, et quasi aperte lo confessano." De boven laatst medegedeelde woorden vindt men t. a. pl. bl. 146.

richtingen had de overtuiging veld gewonnen, dat men in het Nieuwe Testament, om met den bekenden „Prologhe" van Erasmus te spreken, „die alder suverste aderkens" van den geest onzes Heeren Jezus Christus vond, en overal lieten zich stemmen hooren, die met het oog op het Nieuwe Testament den „waerdigen doctoor, heer Erasmus", nazeiden: daer mogen wi toegaen also dicwils alst ons lust; dye mogen wi altijt met ons dragen; daer hebben wi inne die fonteyn ons salichmakers; waer wt wi anders niet en scheppen noch en vinden, dan onse salicheyt... Laet ons dan naerstelick tot die fonteyne gaen. Sij comt ons te ghemoet, sij is ons nu voergheset...!

Volkomen naar waarheid ook voor Nederland, nu het Nieuwe Testament bij gedeelten of in zijn geheel, in de Nederlandsche taal gedrukt, aan het volk in handen was gegeven. Volkomen naar waarheid ook voor Nederland in het jaar vijftien honderd twee en twintig en vervolgens!

XVI.

Aan het einde van ons onderzoek en van onze mededeelingen

OVE

DER THANS BEKENDE OUDSTE UITGAVEN VAN HE

in de Nede

1522

[De letter w bij de jaartallen beteekent: waarschijnlijk; de lett

Jaartal.	Inhoud.	Drukker.	Plaats.
1522 w.	Evangelie van Mattheus (vert. door Joh. Pelt).	Doen Pietersoen.	Amsterdam.

wordt den belangstellenden lezer nu nog een Overzicht aangeboden der thans bekende oudste uitgaven, hetzij van gedeelten van het Nieuwe Testament, hetzij van het Nieuwe Testament in zijn geheel, in de Nederlandsche taal, gedurende de eerste zeven jaren, nadat men, zoover wij thans weten, met het drukken daarvan een begin heeft gemaakt. Daarbij voegen wij, ter tegemoetkoming van degenen, die niet terstond alles bij de hand hebben, om zich nader met die uitgaven bekend te maken, eenige opgaven, waardoor zij spoedig op de hoogte kunnen komen, of den weg kunnen leeren kennen, om zich uitvoeriger inlichtingen te verschaffen. Dat niet alleen le Long, maar ook de hoogst verdienstelijke arbeid van den Hoogl. de Hoop Scheffer, daarbij zeer goede diensten kan bewijzen, zal uit ons Overzicht duidelijk genoeg blijken. Heeft de lezer kennis genomen van dit Overzicht, dan deelen de daarop volgende Bijlagen hem nog eenige bizonderheden mede, waarheen wij in de voorgaande bladzijden hebben verwezen.

ICHT

IEUWE TESTAMENT OF GEDEELTEN DAARVAN,

ndsche taal,

1528.

beteekent: vermoedelijk; de letter **m** beteekent misschien.]

Welke overzetting.	Waar een exemplaar bewaard.	Door wien beschreven.
Vrij, naar de vertaing van Erasmus.	Het eenige bekende exemplaar in mijn bezit.	Tot heden alleen bij naam bekend, thans door mij beschreven.

Jaartal.	Inhoud.	Drukker.	Plaats.
1522 v.	Evangelie van Mattheus.	Jacob van Liesveldt.	Antwerpen.
1522 v.	Evangelie van Markus.	Jacob van Liesveldt.	Antwerpen
1522 v.	Evangelie van Lukas.	Jacob van Liesveldt.	Antwerpen.
1522 v.	Evangelie van Johannes.	Jacob van Liesveldt.	Antwerpen.
1522 w.	Nieuw Testament.	Niet bekend. (Hans van Ruremunde?)	Niet bekend (Antwerpen?)
1522 w.	Nieuw Testament. (Tweede druk.)	Niet bekend. (Hans van Ruremunde?)	Niet bekend (Antwerpen?)
1523 w.	De Brieven van Paulus, het „wtvercoren vat Christi.”	Jacob van Liesveldt.	Antwerpen.
1523 w.	Hetzelfde. (Tweede druk.)	Jacob van Liesveldt.	Antwerpen.

Welke overzetting.	Waar een exemplaar bewaard.	Door wien beschreven.
Als het volgende.	Geen exemplaar bekend. Alleen van den titel is een exemplaar tot ons gekomen en in mijn bezit.	Tot heden nergens vermeld, thans door mij besproken.
Overzetting van de lajnsche Vulgata. De oude ederlandsche overzetting aarvan vrij gevolgd.	Het eenige bekende exemplaar in mijn bezit.	Tot heden nergens vermeld, thans door mij beschreven.
Evenzoo.	Het eenige bekende exemplaar in mijn bezit.	Tot heden nergens vermeld, thans door mij beschreven.
Evenzoo.	Het eenige bekende exemplaar in mijn bezit.	Tot heden nergens vermeld, thans door mij beschreven.
Naar de latijnsche Vulata, waarbij het Grieksch ergeleken is.	Geen exemplaar bekend. Het bestaan van deze uitgaaf wordt opgemaakt uit het woord tot den leser, dat als voorrede voor den tweeden druk heeft gediend, en waarvan een exemplaar tot ons gekomen en in mijn bezit is.	Tot heden nergens vermeld, thans door mij besproken.
Evenzoo.	Geen exemplaar bekend. Alleen van het woord tot den leser, dat als voorrede moest dienen, is een exemplaar tot ons gekomen en in mijn bezit.	Het eerst door mij besproken.
Als de bovengenoemde Evangelien van Markus, ukas en Johannes.	Het eenige bekende exemplaar op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage.	Tot heden niet opgemerkt, thans door mij beschreven.
Evenzoo.	Het eenige bekende exemplaar op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage.	Tot heden niet opgemerkt, thans door mij beschreven.

Jaartal.	Inhoud.	Drukker.	Plaats.
1523 w.	De zeven algemeene Zendbrieven.	Jacob van Liesveldt.	Antwerpen
1523 m.	De vier Evangelien onder den titel van: THeylich Euangelium Jhesu Christi. (Door Joh. Pelt?)	Niet bekend. (Doen Pietersoen?)	Niet beken[illegible] (Amsterdam[illegible]
1523.	Nieuw Testament. De vier Evangelien, den 28n Aug. gereed. De Hand. der Apostelen en de Openb. van Joh., in Oct. gereed. De Brieven, waarschijnlijk op het laatst dezes jaars gereed.	Adr. van Bergen.	Antwerpen
1523 m.	De vier Evangelien. (THeylich Euangelium Jhesu Christi.) (Tweede druk.)	Niet bekend. (Doen Pietersoen?)	Niet bekend (Amsterdam[illegible]
1524.	De Brieven. (Tweede druk, „anderwerf ghecorrigeert”).	Adr. van Bergen.	Antwerpen.
1524 25 Mei, — Juli.	Nieuw Testament. (Tweede druk, van de Brieven de derde druk.) Met twee prologhen.	Adr. van Bergen.	Antwerpen.

Welke overzetting.	Waar een exemplaar bewaard.	Door wien beschreven.
Evenzoo.	Het eenige bekende exemplaar op de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage.	Tot heden niet opgemerkt, thans door mij beschreven.
Niet bekend.	Geen exemplaar bekend. Het bestaan van deze uitgaaf wordt afgeleid uit een titel van „THeylich Euangelium Jhesu Christi," waarop gedrukt staat: „anderwerf ghecorrigeert."	Tot heden nergens vermeld, thans door mij besproken.
Overzetting van Luthers vertaling.	Op dit oogenblik geen exemplaar bekend.	Door le Long, bl. 512. De Hoop Scheffer, I. 439, 440, 445.
	Het bestaan van dezen druk wordt afgeleid uit een titel van deze Brieven, waarop gedrukt staat: „anderwerf ghecorrigeert."	Vgl. hierbij vooral de Hoop Scheffer, I. 440.
Niet bekend.	Geen exemplaar bekend. Alleen van den titel met daarbij behoorenden Kalender is een exemplaar tot ons gekomen en in mijn bezit.	Tot heden nergens vermeld, thans door mij besproken.
Zie boven.	Een exemplaar, gevoegd bij den eersten druk van de Evangelien, de Handd. en de Openb. van Joh., is door le Long vermeld, maar thans niet bekend.	Vgl. le Long, bl. 513, 514, de Hoop Scheffer, I. bl. 440.
Zie boven.	Bibliotheek der Maatschappij van Nederl. Letterk. te Leiden.	Niet vermeld bij le Long. De Hoop Scheffer, I. 439—441, 452.

Jaartal.	Inhoud.	Drukker.	Plaats.
1524 v.	De Evangelien.	Niet bekend. (Dezelfde, als die van het Bazeler Nieuwe Testament, 1525?)	Niet bekend (Bazel?)
1524 9 Nov.	Nieuw Testament.	Corn. Heynrickz.	Delft.
1524 5 Dec.	N. T.	Doen Pietersoen.	Amsterdam.
1525 (**1524?**) v.	De Evangelien. (Tweede druk.)	Niet bekend. (Dezelfde, als die van het Bazeler Nieuwe Testament, 1525?)	Niet bekend (Bazel?)
1525 26 Sept.	Nieuw Testament.	Hans van Ruremunde.	Antwerpen.
1525 26 Oct.	N. T.	(Adam Petri von Langendorff. Adam Anonymus.)	Bazel.
1525 v.	N. T. (Tweede druk.)	C. Heynrickz.	Delft.
1525	N. T.	Jan v. Ghelen.	Antwerpen.
1525	N. T.	Uitg. door Gov. van der Haeghen, gedrukt door Matth. Krom.	Antwerpen.

WELKE OVERZETTING.	WAAR EEN EXEMPLAAR BEWAARD.	DOOR WIEN BESCHREVEN.
Niet bekend.	Geen exemplaar bekend. Het bestaan van deze uitgaaf wordt afgeleid uit eene uitdrukking der voorrede (V e r m a e n b r i e f) vóór den tweeden druk.	Tot heden nergens vermeld, thans door mij besproken.
Der latijnsche vertaling van Erasmus, 3e uitg. 1522.	Komt meermalen voor.	Le Long, bl. 497. De Hoop Scheffer, I. 450,451.
Nadruk van Adr. van Bergens 1e druk, met enkele wijzigingen, niet in 1523 uitgekomen, ofschoon dit jaartal op den titel staat.)	Thans niet bekend.	Le Long, bl. 515. De Hoop Scheffer, I. 442, 443, vgl. 440.
Niet bekend.	Geen exemplaar bekend. Het bestaan van deze uitgaaf is tot onze kennis gekomen door de daarbij behoorende voorrede (V e r m a e n b r i e f), waarvan een exemplaar in mijn bezit is.	Tot heden nergens vermeld, thans door mij besproken.
Herdruk van de vertaling, door Adr. van Bergen en Doen Pietersoen gedrukt. (Luther.)	Akad Bibl. te Utrecht. Bibl. der Rem. Gem. te Amsterdam.	Le Long, bl. 512. Schultz Jacobi. Bijdr. tot de Gesch. der Ev. Luth. Kerk. II: 50. De Hoop Scheffer, I. 452.
Herziene en verbeterde druk der Amst. uitg. van Doen Pietersoen. (Luther).	Kon. Bibl. te 's Gravenhage. Bibl. der Maatsch. van Nederl. Letterk. te Leiden en elders.	Le Long, bl. 526. De Hoop Scheffer, I. 444.
Zie boven.	Niet bekend. Het bestaan van dezen druk wordt vermoed.	Niet vermeld door le Long. De Hoop Scheffer, I. 444, 452.
Naar het N. T. van C. Heynrickz, als derde druk. (Erasmus.)	Bibl. der Maatsch. van Ned. Lett. te Leiden.	Le Long, bl. 561. De Hoop Scheffer, I. 452.
Van Luthers vertaling.	Evenzoo.	Niet bij le Long vermeld. De Hoop Scheffer, I. 452.

JAARTAL.	INHOUD.	DRUKKER.	PLAATS.
1526	N. T.	Jan van Ghelen.	Antwerpen.
1526	N. T.	Jan van Ghelen.	Antwerpen.
1526	N. T. als derde deel van den folio-Bijbel.	Jac. van Liesveldt.	Antwerpen.
1526 27 Sept.	N. T.	Doen Pietersoen.	Amsterdam.
1526	N. T.	Hans van Ruremunde.	Antwerpen.
1527	N. T. (Latere uitg. in 1530, den 19n Juli.)	Michiel Hillen van Hoochstraten.	Antwerpen.
1528 27 Oct.	N. T. (Latere uitgaven zijn: 1529, den 20n Sept.; 1530, 28 Aug. en 7 Nov. enz.)	Willem Vorsterman.	Antwerpen.
1528 11 Nov.	N. T.	Jan van Ghelen.	Antwerpen.
1528	N. T.	J. Corn. Heymerius.	Antwerpen.
1528 v.	N T.	Christoffel van Ruremund.	Antwerpen.
?	N. T.	Joh. Zell.	Antwerpen.

Welke overzetting.	Waar een exemplaar bewaard.	Door wien beschreven.
Nadruk van het N. T., e Bazel in 1525 gedrukt.	?	Le Long, bl. 561. De Hoop Scheffer, I. 457.
Als van H. van Rure-ıunde.	Koninklijke Bibl. te 's Gravenhage.	Le Long, bl. 561. De Hoop Scheffer, I. 454, 457.
Van Luthers vertaling.	Komt meermalen voor.	Le Long, bl. 562. De Hoop Scheffer 462.
Van Luthers vertaling.	Koninklijke Bibl. te 's Gravenhage.	Le Long, bl. 524. De Hoop Scheffer, I. 453.
Der lat. vert. van Eras-ıus, gewijzigd naar de 'ulgata.	?	De Hoop Scheffer, I. 457.
Herdruk van het N. T. an C. Heynrickz. De Eras-ıustekst, nader bij de Vul-ata gebracht.	In eene collectie te Antwerpen.	Le Long, bl. 588. De Hoop Scheffer, I. 454 enz.
Liesveldtsche tekst, met ənige correcties van de euvensche Censoren.	?	Le Long, bl. 577. De Hoop Scheffer, I. 455 en 462. vgl. 456, 459.
Der vertaling van Eras-us, gewijzigd naar de ulgata.	?	Le Long, bl. 561. De Hoop Scheffer, I, 457.
Alleen uit de plakkaten ɘkend.	Niet bekend.	Niet beschreven.
er vertaling van Luther.	Een exemplaar op de Kon. Bibl. te 's Gravenhage; een ander in het bezit van den Hr. Kockx te Antwerpen.	Vroeger niet, thans door mij beschreven.
Alleen uit de plakkaten ɘkend.	Niet bekend.	Niet beschreven.

BIJLAGEN.

A.

(Zie blz. 6.)

Het begin der Geschiedenis van het in druk uitgeven van het Nieuwe Testament in de Nederlandsche taal wordt gewoonlijk voorgesteld, zooals wij het bij Ypey en Dermout, Gesch. d. Ned. Herv. Kerk, I. 539, vinden. Naar men op goede gronden gissen mag, zoo lezen wij daar, verschenen er reeds ten jare 1518, in twee onderscheidene steden van ons vaderland, te Delft en te Kampen, twee onderscheidene uitgaven van eene overzetting der latijnsche vertaling van Erasmus, en in 1522 verscheen eene vertaling van Luthers overzetting bij Hans van Roemundt te Antwerpen, waarop dan in 1523 de uitgaaf van Doen Pietersoen te Amsterdam volgde. — Aan den Hoogl. de Hoop Scheffer komt de eer toe van aan deze voorstelling, die met kleine wijzigingen ook elders aangetroffen wordt, een einde gemaakt te hebben. Hij heeft duidelijk in het oog doen vallen, dat het Nieuwe Testament van Doen Pietersoen een nadruk is van het in 1523 door Adriaan van Bergen te Antwerpen uitgegeven Nieuwe Testament; dat het in 1523 te Antwerpen door Adr. van Bergen uitgegeven Nieuwe Testament het eerste is, waarvan wij tot heden met voldoende zekerheid iets weten; dat het bij le Long te vinden bericht aangaande een drietal titels, door

dezen in oude catalogi aangetroffen, nog geen voldoenden grond aanbiedt voor de onderstelling, dat er reeds in 1518 twee onderscheidene uitgaven van het Nieuwe Testament in het Nederlandsch, eene te Delft en eene te Kampen, en in 1522 nog een Nieuw Testament, namelijk te Antwerpen bij Hans van Roemundt, zouden uitgekomen zijn. — Wat mij zelven betreft, toen ik in 1869 een overzicht gaf van de Nederlandsche Bijbeluitgaven in het midden der zestiende eeuw, ten dienste der Hervormingsgezinden (in de „Volksbladen ter herinnering van de schoonste bladzijden uit onze Geschiedenis, voor driehonderd jaren"; Harderw. M. C. Bronsveld, blz. 111—134,), heb ik in het voorbijgaan met een enkel woord van de eerste jaren gewag gemaakt, en daarbij te veel op de juistheid van de gewone, thans verouderde, voorstelling vertrouwd. Hetgeen ik aldaar op blz. 117 ter loops over de eerste uitgaven van het N. T. in het Nederlandsch geschreven heb moet naar hetgeen daarna door den Hoogl. de Hoop Scheffer, en thans in de voorgaande bladzijden door mij zelven is medegedeeld, verbeterd worden. Een geheel ander geval is het met hetgeen in dat opstel hoofdzaak is, de Nederlandsche Bijbeluitgaven in het midden der zestiende eeuw, d. i. in 1556 en vervolgens. Dit is onafhankelijk van het t. a. pl. op blz. 117 gezegde aangaande de eerste uitgaven des N. T. in het Nederlandsch.

B

(Zie blz. 17.)

BESCHRIJVING VAN HET BANDJE MET: DE OUDSTE DRUKKEN VAN DE VIER EVANGELIEN.

Extra zeldzaam.

Het bandje, welks rugtitel aldus luidt: „De Euangelien. Oudste Drukken, Extra zeldzaam," thans in mijn bezit, vroeger door niemand beschreven, onlangs ontdekt, heeft den volgenden inhoud:

I. Zestien bij elkander behoorende bladzijden.

a. Een titel, zwart en rood gedrukt: T Heylich Euangeliu Jhesu | christi. In duytscher sprakē | ouergheset. Alsoe de vier Euangelisten, Matheus, | Marcus, Lucas, eñ Johannes dat bescreuē hebbē. | Ende voor elck Capittel een corte verclaringhe wat | in dyen principalijc begrepē is. Eñ met groter naer | sticheyt anderwerf ghecorrigeert. — Daaronder eene houtgravure, die den Evangelist Mattheus voorstelt. Zie boven, bl. 75. Op de keerzijde van den titel is niets gedrukt.

b. Veertien bladzijden. Kalender, zwart en rood gedrukt.

NB. Tusschen het blad, waarop de titel gedrukt is, en de eerste bladzijde van den kalender, is een stukje papier ingevoegd met eene schriftelijke aanteekening, waarvan de inhoud aan het einde van deze Bijlage wordt opgegeven.

II. Vier bladzijden. Twee daarvan bevatten: „Wtlegghin-

ghe des Kalendiers." De derde bladzijde vertoont eene figuur, waaronder te lezen staat: „In dese tegenwoordige figuere mach men mercken hoe de XII teekenen des menschen lichaem regeren. Eñ men en behoort gheen lidt te roeren met ysere, noch met stale, noch oock bloet te laten, daer dye Mane of dye Sonne in is, Want daer groot perikel af comen mocht." (Vgl. hierbij Dr. G. D. J. Schotel, Vaderl. volksboeken enz. 1872, bl. 13, waar men eene soortgelijke figuur van de XII teekenen vindt.) Op de keerzijde eene houtgravure, voorstellende den Evangelist Mattheus, maar niet zoo als de boven reeds genoemde. De Evangelist is hier gezeten achter een lezenaar, en de Engel staat met opgeheven linkerhand vóór hem. Vinden wij hier, wat den vorm betreft, dezelfde voorstelling als op de houtgravure in het Nieuwe Testament van 1525, „geprent na die beste ende correctste Boecken, welcke ghemaect syn tot Basel," gewoonlijk toegeschreven aan Adam Petri von Langendorff, tot in kleinigheden komt de houtgravure overeen met die, welke wij bij het eerste hoofdstuk van Mattheus vinden in het Nieuwe Testament door H. Pieterssoen, in 1535 te Middelburg (in folio) uitgegeven. Boven deze houtgravure leest men: Sanctus Mat | theus Euangelista. Onder de houtgravure leest men: Dat Euangeliū | van Sinte Mattheus den Apostele, twelck schrijft | ende tracteert vander menscheyt Christi. Een en ander in zwart en rood gedrukt. Deze vier bladzijden behooren hoogstwaarschijnlijk bij elkander. Maar dat zij bij den voorgaande kalender behooren, moet in twijfel getrokken worden. Zij doen een eenigszins grooter formaat onderstellen dan de uitgaaf der vier evangelien, waartoe de kalender met den titel behoort.

III. Twee bladzijden, klein 8°, met: Tlevē van sinte Matheus Euāgelist. Tlevē van sinte Marcus Euangelist... en zoo ook van Lukas en Johannes. Onderaan, op de tweede bladzijde,

staat: Hier na volcht | dye Prologhe. Maar hetgeen dan werkelijk volgt behoort, ofschoon het een Proloog is, toch niet hierbij, daar het formaat verschilt. Ook behooren deze twee bladzijden, om dezelfde reden, niet tot de voorgaande in dit bandje. Zij zijn een fragment van een N. T. of van eene uitgaaf der vier Evangelien, ons tot heden geheel onbekend. Ik heb er in het voorgaande geen gebruik van kunnen of durven maken.

IV. Twee bladzijden, bevattende: Vorredene. | Een corte Prologhe verwecken | de eenen yegelijcken, om naerstelick te overlesen, eñ te | beleuen dat heylich euangelie Jesu Christi. Deze behooren tot de bekende uitgaaf van het Nieuwe Testament, in 1526 door Doen Pietersoen te Amsterdam gedrukt.

V. Zes en twintig bladzijden, waarvan de twee en twintig laatste de Canones van Eusebius bevatten en de vier daaraan voorafgaande de beschrijving geven van hun gebruik. De eerste van deze bladzijden begint aldus: „Die verclaringhe (er staat: verlcaringhe) der | Onderwijsen, die hier na volghen. — In deze verklaring lezen wij: ... Om dit nv te connen onderscheyden, so hebben wi die Canones, die welcke Ammonius van Alexandrien nyet met cleynen arbeyt, ende naersticheyt ons achterghelaten heeft die wi int Duytsch Onderwijsen ghenaemt hebbē hier inghestelt, om dat si ons ons onderwijsen, waer dat die Euangelisten, verscheydē, ghelijcke, eñ besondere dinghen beschrijuen. Deze bladzijden behooren zonder twijfel tot de uitgaaf des N. T. in 16° van Willem Vorsterman uit het jaar 1528, waarover vgl. le Long, t. a. pl. bl. 579. De Verklaring, over welke wij nu spreken, begint met de woorden: „Om alle perijkel te schouwē, dat wt Prologhen ende Glosen den Christen menschen toecomen mochte"... Onderaan op de eerste van deze bladzijde staat als signatuur C.iiij, waaruit volgt, dat deze eerste bladzijde eigenlijk de zevende is van het derde vel. Op de elfde van deze bladzijden staat dan ook de signatuur D. j. Op dit

oogenblik is van deze uitgaaf des N. T. in 16°, door W. Vorsterman in 1528 in het licht gezonden, geen exemplaar bekend.

VI. Zes bladzijden, waarvan de eerste de signatuur O heeft, waaruit blijkt, dat zij behooren tot een grooter geheel, welks vellen drnks moeten gemerkt zijn met A—N. Op de eerste dezer zes bladzijden staat niets dan het volgende: „Hier nae volget die Conclu | sie des Translatoers ofte | Overstelders. | Eñ een waerdich Sermoon Eñ | costelycke vermaninge tot alle | Christen menschē. Van dē waer | digen Doctoor heer Erasmus." Het bevat het woord van Johannes Pelt, den vertaler van het Evangelie van Mattheus, tot den lezer, op vier bladzijden, namelijk blz. 3—6. De bladzijden zijn van 28 regels. Op bladz. 2 komt in eenen rand eene houtgravure voor, die behoort tot de reeks, welke wij in het Evangelie van Mattheus vinden en waarover wij vroeger (bl. 33) gesproken hebben. Uit hetgeen op de eerste bladzijde te lezen staat blijkt, dat terstond op dit zestal bladzijde de vertaling volgen moet van een opstel van Erasmus.

VII. Twee bladzijden. De eerste begint met de woorden: „Tot den leser. Christus Jesus onse Salichmaker hier in dit dal der tranen..." Op de tweede bladz. eindigt dit woord tot den lezer aldus: „Also dat eenen yeghelijcken licht om te vinden sal zijn waer af dat elck Euangelist is scrijuende in elcken Capittel bysonder." Onder deze woorden twee tot elkander gekeerde handjes en daaronder de woorden: Hier beghint dat Euangelie van Sin | te Mattheus, dat welckē meest tra | cteert van der menscheyt ons | Heeren Jesu | Christi. Bij le Long vinden wij geen beschrijving van eenig Nieuw Testament, die hier eenig licht verspreidt. Ook zijn wij in den nieuweren tijd met geen N. T. bekend geworden, dat zulk een woord „tot den leser" bevat. Wij hebben hier een fragment van eene ons onbekende uitgaaf van het N. T. en wel van een tweeden druk daarvan. Vgl. boven blz. 85.

VIII. Acht en twintig bladzijden, van welke de negende de sign. b heeft. De eerste is de laatste bladzijde der Nederlandsche vertaling van Erasmus' brief aan Keizer Karel V (de voorgaande bladzijden ontbreken), door hem geplaatst vóór zijne latijnsche parafrase van het Evangelie van Mattheus. De brief eindigt: „Wt Basel. Idus Januarii. An. M.CCCCC. ende XXII." Onder aan, op deze eerste bladzijde, staat: „Hier nae volcht een corte bewisinghe, doer welcke D. Erasmus betoent dat alle menschen behooren met naersticheyt den heylighen Euangelie te lesen." Op de tweede bladzijde begint de vertaling van het „woord tot den leser", door Erasmus mede voor zijne latijnsche parafrase van het Ev. van Mattheus geplaatst. Hier luidt het begin aldus: „D. Erasmus van Rotterdam wenscht den duechdeliken Leser salicheyt." Dit woord beslaat hier de overige zeven en twintig bladzijden. Het eindigt: „Wt Basel, daechs na Idus Januarii. An. M.CCCCC. ende XXII." Deze bladzijden, die ieder 28 regels hebben, zijn gedrukt met de bekende fraaie en merkwaardige letter, waarmede het N. T. van Corn. Heynrickz, Delft, 1524, gedrukt is. Opmerking verdient, dat bij le Long, die t. a. pl. bl. 504 en 510 eenige regelen uit dit „woord tot den lezer" aanhaalt, eene andere vertaling gevonden wordt, dan die wij hier voor ons hebben.

IX. Tien bladzijden, waarvan de eerste de sign. aij heeft en aldus begint: „Voorrede. | Eenen vermaenbrief. | Allen Christen menschen | genade, verlichtinghe, ende salichheyt | in Jesu Christo. | Doen Sinte Paulus | hier opter eerden was, prekende ende | verkundigēde dat woort gods metten | ..." Deze Vermaenbrief eindigt op blz. 9 (Ende der Voorrede), en moet geacht worden behoord te hebben tot eenen tweeden druk van de vier Evangelien. Immers lezen wij onder aan op de eerste bladzijde: ... „so syn wederomme die Euangelien seer correct gedruct, opdat die simpel lieden Jesu Christi

seker moͤgen seyn van die Euangelische waerheyt.” De druk is geheel gelijk aan dien van het N. T., in 1525 te Bazel uitgekomen. Op de laatste bladzijde vinden wij eene houtgravure, die den Evangelist Mattheus voorstelt, in de hoofdzaak gelijkende op die, welke onder Nr II vermeld is, maar met dit verschil, dat Mattheus hier aan de linkerzijde zit, de engel aan de rechterzijde staat en nu met de rechterhand opgeheven. Ook is deze houtgravure veel fraaier. Tot heden heb ik haar elders niet aangetroffen. Boven de houtgravure staat: Sanctus Mattheus Euangelista. Onder de houtgravure leest men: Dat Euangeliū vā sinte | Mattheus dem Apostel, welck scryfft ende trac | teert van der menscheyt Christi. | Dat erste Capittel. | Van der generasie ons heeren Jesu Christi, ende Ma | ria. Hoe Maria Joseph troude. Ende hoe die engel Gods | Joseph openbaerde, die Mariam achterlaten wilde. Er is geen uitgaaf bekend van het N. T., of van de vier Evangelien, waartoe de „Vermaenbrief” zou kunnen behooren. Nergens vinden wij iets, dat tot nadere aanwijzing kan dienen. Alzoo hebben wij ook hier, even als in het onder Nr. VII vermelde, een fragment van eene editie, die althans tot heden voor ons verloren is.

X. Dertien vellen druks, elk van zestien bladzijden, behelzende het door Johannes Pelt vertaalde en met aanteekeningen uitgegeven Evangelie van Mattheus. Op de eerste bladzijde van het eerste vel staat de titel: Hier beghinnē die Euāgeliē | ons herē Jhesu xp̄i Dats dye | goede boetschappe. vand vgiffenisse der sonden. en̄ | vander eewiger salicheit. Inder duytscer sprake. ge | trāslateert. Die welcke sinte Matheus die Apostel | en̄ Euangelist Jhesu Christi bescreuen heeft. Met | een corte glosacie. om die te badt te vstaen Op dat | mē weten mach dat elc kerstēmensce schuldich is. | die Euā | geliē Cri | sti te lesen | en̄ dye in | sijn herte | te dragen | bouē alle | andere le | ringhen | schrifturē | En̄ daer | in vrijlijc | lieflijc en̄ |

ghetrou | lijc te leve | ne ende te stervene. — Deze bladzijde, zwart en rood gedrukt, heeft geen signatuur. Op de zeventiende bladzijde, waar het tweede vel begint, vinden wij de sign. B en zoo loopt het door tot N, op de eerste blz. van het dertiende vel, dat niet meer dan zes bladzijden heeft. Op de zesde bladzijde eindigt het Evangelie van Mattheus en vinden wij dit onderschrift: Hier eyndet die Euangelie Jhesu christi. Dye | welcke sinte Matheus die apostele eñ Euangelist | Jhesu Christi bescreuen heeft. Eñ is volbrocht | eñ gheprent Tamstelredam Bi mi Doe pietersoē | in Engelenburch. Vgl. verder boven, blz. 18 enz.

Het is duidelijk, dat het hier onder Nr. X beschrevene oorspronkelijk één geheel heeft uitgemaakt met hetgeen wij boven onder Nr. VI vermeld hebben. Een en ander moet zoo met elkander vereenigd worden, dat Nr. X voorafgaat en VI volgt.

XI. Een blad, ingevoegd of vastgehecht tusschen bl. 12 en 13 van het eerste vel van het voorgaande Nr., welk blad dáár oorspronkelijk niet te huis behoort. Het is alleen op de eene zijde bedrukt en vertoont daar eene houtgravure, den Evangelist Mattheus, en vóór hem een engel, die hem een opengeslagen boek voorhoudt, geheel, wat de hoofdzaak betreft, zooals de houtgravure is op den titel, onder Nr. I, en ook op den titel voor het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus (ofschoon niet identisch). Boven die houtgravure lezen wij: Hier beghinnen die Euangelien ons heeren | Jhesu Christi. Dats die goede bootschappe | vander verghiffenisse der sonden. ende van | der eewigher salicheyt. Inder duytscher spra | ke. ghetranslateert. Die welke sinte Ma | theus die Apostel eñ Euãgelist Jhe | su Christi bescreuen heeft∴∴ De druk van dezen titel is geheel en al dezelfde, als die der titels van de onder Nr. XII—XIV te vermelden Evangelien van Markus, Lukas en Johannes, door Jacob van Liesveldt gedrukt. Vgl. verder boven, blz. 41.

XII. Het Evangelie van Markus, gedrukt door Jac. van Liesveldt te Antwerpen. Tot heden niet bekend. Zie boven, blz. 35.

XIII. Het Evangelie van Lukas, gedrukt door Jac. van Liesveldt te Antwerpen. Tot heden niet bekend. Zie boven, blz. 36.

XIV. Het Evangelie van Johannes, gedrukt door Jac. van Liesveldt te Antwerpen. Tot heden niet bekend. Zie boven, blz. 36.

XV. Acht en twintig bladzijden. De eerste bevat eene houtgravure, daarboven de woorden: Apocaly | psis S. Joannis. Onder de houtgravure: Die Offenbarung | S. Johannis. | Francofurti | Excudebat Her | mannus Gulffericus. De volgende 26 bladzijden bevatten even zoovele fraaie houtgravuren, die tafreelen voorstellen uit de Openbaring van Johannes. De beschrijving daarvan is er in het latijn boven en in het Hoogduitsch onder bijgevoegd.

Van al het hier vermelde is het formaat óf 12° óf 16°, behalve het onder N°. III vermelde. Nergens custoden (behalve in N°. XV) of paginering.

Men ziet, het hier beschreven bandje bevat eene verzameling van niet bij elkander behoorende stukken, eene collectie, waarvan de wedergade zich niet gemakkelijk laat aanwijzen.

Het geheel is gebonden in heelen franschen band, rood op snede, zooals niet weinige boeken gebonden zijn, die kennelijk behoord hebben tot eene heden niet bekende boekerij uit het midden der achttiende eeuw, spoedig te herkennen ook aan het op den rugtitel bijgevoegde: zeldzaam, zeer zeldzaam, extra zeldzaam.

Hij, die den inhoud van dit bandje alzoo vereenigd heeft, bewees daardoor een grooten dienst. Hij bewaarde toch alzoo hetgeen anders verspreid, en, gedeeltelijk althans, licht geheel uit het oog geraakt zou zijn.

Dit bandje is door mij in de maand April dezes jaars 1872

te Leeuwarden gekocht op eene boekverkooping van den Boekhandelaar J Swarts. Zoo ver ik heb kunnen nagaan, heeft de laatste eigenaar het omstreeks veertig jaren in bezit gehad. Het was hem door een bloedverwant ten geschenke gegeven. Op het laatste schutblad staat nog te lezen: In auct. ap Semeyns m. 8bri 18... Het daarop volgende is onleesbaar gemaakt. Tot heden gelukte mij niet, iets meer aangaande de vroegere lotgevallen van dit bandje met oude stukken te weten te komen.

EEN WOORD OVER DE SCHRIFTELIJKE AANTEEKENING.

Die dese Euangelien Mathaei gedruckt heeft is een drucker geweest tot Amsterdam, ghelijck op het eijnde van het Bouck staet eñ sijnen naem daer oock bij gestelt, maer het jaer niet waneer het Bouck gedruckt is — || eñ is een drucker geweest van oude tijden, als die Boucken uijtwijsen die bij hem gedruckt sijn, eñ ick heb noch die 4 Euangelien die bij den selven drucker gedruckt sijn int jaer 1523. || eñ ick heb noch gesien verschijen deellen van Bijbelen, die seer out waeren, || eñ ick heb noch eenige deellen der Bijbelen seer out gedruckt bij den selven drucker, — || eñ het schijnt het alder outste Bouck te wesen van het Euangelie Mathaei, dat in neerlant (?) gedruckt is, gelijck de voorreden oock uijtwijsen.

Deze aanteekening, naar het schrift beoordeeld, uit de zeventiende eeuw, naar den stijl beoordeeld wel niet van een geleerde, is geschreven op een blaadje papier, vastgehecht aan de keerzijde van den titel, die den geheelen bundel opent (THeylich Euangeliū Jhesu christi. — Eñ met groter naersticheyt anderwerf ghecorrigeert. Vgl. boven blz. 106.) Wij hebben echter voldoenden grond voor de stelling, dat deze aanteekening oorspronkelijk vereenigd is geweest met of vastgehecht is

geweest in het exemplaar van Joh. Pelts Evangelie van Mattheus. Het begin der aanteekening „die dese Euangelien Mathei gedruckt heeft” staat in verband met den titel: „Hier beghinnen die Euangelien ons heren Jhesu Christi... Die welcke sinte Matheus... bescreven heeft. Hoogstwaarschijnlijk heeft men later, bij het binden van al de in deze collectie zich bevindende stukken in één bandje, de schriftelijke aanteekening (maar ten onrechte) aan de achterzijde van den titel, die het geheel opent, vastgehecht.

Onze aandacht wordt een oogenblik getrokken door de woorden: „eñ ick heb noch die 4 Euangelien, die bij denselven drucker gedruckt sijn int jaer 1523.” Deze woorden kunnen geschreven zijn met het oog op het eerste gedeelte (de Evangelien) van het door Doen Pietersoen gedrukte Nieuwe Testament (nadruk van Adriaan van Bergens Nieuw Testament), dat wel is waar in December 1524 afgedrukt was, maar op den titel (zie le Long bl. 515) het jaartal 1523 te lezen gaf. Dan moeten wij onderstellen, dat de schrijver van deze aanteekening alleen den titel onder het oog heeft gehad en geen acht heeft geslagen op de regels, die aan het einde te lezen waren, waar gezegd wordt, dat het boek voleindigd is „in ’t jaer ons Heeren M.CCCCC ende XXIIII op sinte Nicolaus-avont” (le Long bl. 521). Ook is het mogelijk, dat de schrijver dezer aanteekening die regels heeft gelezen, maar het getal 24 voor 23 heeft aangezien. Hiertegen staat echter over, dat hij iemand schijnt geweest te zijn, die belang stelde in zulke oude boeken. Mogen wij hem houden voor iemand, die eenigermate gewoon was met zulke oude boeken omtegaan, dan mogen wij onderstellen, dat hij die oude boeken en uitgaven niet alleen naar den titel beoordeelde, maar ook naar hetgeen aan het einde met betrekking tot uitgave en jaartal gedrukt was. Dat de schrijver van deze aanteekening ook naar het jaartal zag, blijkt uit het begin zijner woorden. De vraag is derhalve, of hij in het door ons besproken gedeelte zijner aanteekening het oog had op de door Doen Pietersoen gedrukte vier Evangelien, die het eerste gedeelte van zijn N. T. uitmaken, dan wel op eene door Doen Pietersoen gedrukte uitgaaf van de vier Evangelien, niet te verwarren met, maar goed te onderscheiden van het eerste gedeelte van het door hem uitgegeven Nieuw Testament.

Dat hij op zulk eene uitgaaf der vier Evangelien, die niet een onderdeel van een grooter geheel was, het oog had, komt mij niet onwaarschijnlijk voor. Hij zegt toch, onderscheiden bij Doen Pietersoen gedrukte deelen van Bijbelen gezien en ook in zijn bezit te hebben. Het Nieuwe Testament, door Doen Pietersoen in 1524 gedrukt, bestond, even als het Nieuwe Testament van Adr. van Bergen (le Long bl. 512), uit drie stukken (le Long bl. 521, 522.) Het Oude Testament is door Doen Pietersoen in 1527 uitgegeven in 2 deelen kl. 8°. Elk deel daarvan heeft een afzonderlijken titel. (Dat eerste Deel der Bibelen. Dat tweede Deel der B. Vgl. le Long bl. 574, 575). Op deze onderscheidene stukken, nu of gedeelten van het Oude en Nieuw Testament, moet de schrijver dezer aanteekening gedoeld hebben, als hij schreef: „eñ ick heb noch gesieñ verschijen deellen van Bijbelen, die seer out waeren" (hij bedoelt zonder twijfel: bij Doen Pietersoen gedrukt; want anders deed het niets ter zaak); „eñ ick heb noch eenige deellen der Bijbelen seer out gedruckt bij den selven drucker." Zoo spreekt hij van hetgeen hij bij anderen heeft gezien en van hetgeen hij zelf bezit.

Maar nu spreekt hij als iemand, die een onderscheid maakt tusschen „die 4 Euangelien, die bij den selven drucker gedruckt sijn int jaer 1523," welk boek hij zegt te bezitten, en de „verschijen" deelen van Bijbelen, door Doen Pietersoen gedrukt, die hij óf bij anderen gezien óf zelf in bezit heeft. Hij zegt toch niet, dat hij verschijen andere deelen van Bijbelen, door denzelfden drukker gedrukt, heeft gezien of bezit. Neen, behalve dat hij een exemplaar bezit van de vier Evangelien, in 1523 door Doen Pietersoen uitgegeven, kent hij óók onderscheidene deelen van Bijbelen, door denzelfden drukker in het licht gezonden.

Men vergete niet, dat hij in „oude drukken" belang stelt en aan „oude" uitgaven van de Heilige Schriften uit een bibliografisch oogpunt waarde hecht.

Is er nu bezwaar tegen de onderstelling, dat de schrijver van deze aanteekening bij de woorden: „eñ ick heb noch die 4 Euangelien, die bij den selven drucker gedruckt sijn int jaer 1523," gedacht heeft aan eene door Doen Pietersoen gedrukte uitgaaf van de vier Evangelien, onderscheiden van de door hem gedrukte vier Evangelien, die het

eerste gedeelte van zijn Nieuw Testament uitmaken? Zegt men, dat wij niets van zulk eene uitgaaf weten, wij herinneren dan hetgeen boven door ons besproken is naar aanleiding van den titel: „THeylich Euangelium Jhesu Christi," een titel, die door Doen Pietersoen gedrukt moet zijn; een titel, die bij eene op zich zelve staande uitgaaf van de vier Evangelien behoort; een titel, die ons tot de onderstelling bracht, dat Johannes Pelt overeenkomstig zijn voornemen ook de drie andere Evangelien overgezet en uitgegeven heeft.

Waarom kan de schrijver der schriftelijke aanteekening bij die woorden niet gedacht hebben aan een exemplaar van de door Pietersoen gedrukte, door Joh. Pelt vertaalde, vier Evangelien, en waarom kan niet reeds in 1523 de uitgaaf daarvan plaats hebben gehad? Vgl. hierbij hetgeen wij vroeger hierover gezegd hebben.

C

(Zie blz. 86.)

Wie is de auteur der korte inhoudsopgaven, geplaatst boven de hoofdstukken der Evangelien en verdere Schriften van het Nieuwe Testament, zooals zij in de oudste uitgaven van het Nieuwe Testament gevonden worden?

Vergelijkt men de oudste uitgaven van het N. T., men bemerkt, dat de korte inhoudsopgaven, die men boven de hoofdstukken geplaatst vindt, gelijkluidend zijn. Een enkel woord moge in eene volgende uitgaaf vertaald of met een later in gebruik gekomen verwisseld zijn, het zijn gelijkluidende inhoudsopgaven.

De vraag, wie er de auteur van is, schijnt de moeite van het antwoorden niet waardig. Toch is zij niet zonder belangrijkheid. In dien eersten tijd, toen het Nieuwe Testament als uit het duister te voorschijn kwam voor de gemeente, was eene korte inhoudsopgaaf boven de hoofdstukken, waarin juistheid, beknoptheid en volledigheid, zich vereenigden, van groot belang. Zoo kreeg men het N. T. toch in weinige regelen verkort in handen en zag men zijne aandacht terstond bij de hoofdzaken bepaald. Wie heeft die inhoudsopgaven vervaardigd?

In het door Joh. Pelt uitgegeven Evangelie van Mattheus staat boven elk hoofdstuk zulk eene korte opgaaf van den inhoud. Woordelijk vinden wij die korte inhoudsopgaaf terug in het N. T. van Adr. van Bergen, 2e druk, 1524. Zij zullen hier wel dezelfde zijn, als in den eersten druk (1523). Dat Adr. van Bergen het door Joh. Pelt vertaalde Evangelie van Mattheus

moet gekend hebben, is wel niet in twijfel te trekken. Dat Joh. Pelt met het N. T. van Adr. van Bergen bekend zou zijn geweest, vóór dat zijn Mattheus-Evangelie werd gedrukt, laat zich volstrekt niet waarschijnlijk maken. Heeft Adr. van Bergen dan die korte inhoudsopgaven overgenomen van Joh. Pelt? Maar van wien zijn dan de inhoudsopgaven voor de hoofdstukken der andere Boeken? Inhoudsopgaven komen ook voor in de thans bekend geworden uitgaaf der vier Evangelien, uitgekomen bij Doen Pietersoen, onder den titel van 't Heylich Euangelium Jhesu Christi (zie blz. 75) en (volgens de Voorrede) in de voor het eerst nu bekend geworden uitgaaf van het N. T., van welks tweeden druk (zie blz. 85) alleen, zoo ver wij weten, het woord tot den leser bewaard bleef....

Wie was er de auteur van? Wanneer zijn die inhoudsopgaven het eerst gedrukt?

Opmerking verdient, dat zij niet altijd passen bij den tekst, waarboven zij geplaatst zijn. Boven Matth. 8 staat... „Hoe Jhesus int lant Gerasenorum die duvelen verdreef.” Maar én Joh. Pelt én Adr. van Bergen volgt in den tekst de lezing Gergesenorum.

Op dit oogenblik moet ik mij vergenoegen met de aandacht op dit punt te vestigen. Misschien blijkt later beter dan thans, dat ook deze questie niet verwaarloosd mag worden.

D.

(Zie blz. 92).

Het Nieuwe Testament, door Christoffel van Ruremund (in 1528) gedrukt, en tot heden zoo goed als onbekend, heeft ongeveer hetzelfde formaat als het Oude Testament, dat in 1525 door Hans van Ruremunde (van Roemundt) uitgegeven is in vier deeltjes. Het onderscheid bestaat vooral hierin, dat de regels van Chr. v. R's Nieuw Testament een weinig korter zijn, dan die van het door Hans van R. uitgegeven O. T., en dat er vier regels meer op de bladzijden van het N. T., dan op die van het O. T. staan. De bladzijden van het N. T. van Chr. v. R. hebben toch 36, die van het door H. v. R. gedrukte O. T. hebben 32 regels.

Op den titel, die in het door mij gebruikte exemplaar ontbreekt (want de daarin vooraan zich bevindende titel behoort er niet in, maar is uit eene der latere uitgaven van den Leidschen boekdrukker Jan Paedts Jacobszoon genomen), volgt een kalender, daarna eene opgaaf van de Canones van Eusebius (even als in Vorstermans uitgaven, zoodat ook in de Evangelien op den rand de Canones van Eusebius met de Sectiones van Ammonius opgegeven zijn). Dan volgen de vier Evangelien, die met de opgaaf van de Canones van Eusebius één geheel vormen, blijkens de sign. a—y. De Handelingen der Apost. volgen met de sign. aa—ff, de Brieven der Apostelen („Die Epistolen van Sinte Pauwels den Apostel." enz.) met afzonderlijken titel in houtsneerand, zóó dat de brief aan de Hebreen met den brief van Jacobus en van Judas achter de brieven van Petrus en

Johannes geplaatst is. Zij hebben eene afzonderlijke signatuur, namelijk A—Q. Dan volgt de Openbaring van Johannes met 21 houtgravuren, benevens de Epistelen uit het O. T. en de tafel om de Ep. en Ev. te vinden, met de sign. A—K.

Over het algemeen heeft de letter van dit N. T. groote overeenkomst met die van het door Hans v. R. gedrukte O. T., zoodat het ook niet bevreemdend is, daar toch het formaat vrij wel overeenkomt, dat iemand een Ex. van dit N. T. bij een Ex. van dat O. T. heeft gevoegd, om zoo één geheelen Bijbel in dit kleine formaat te hebben.

De vertaling, die zich hier vinden laat, is, gelijk men spoedig bemerkt, eene overzetting van Luthers vertaling. Dit is ook reeds aangeteekend bij de opgaaf van een exemplaar dezer uitgave in den catalogus van den Hr. Fr. Muller, vroeger op bl. 91 door ons vermeld. De door Chr. van Ruremund gedrukte vertaling sluit zich echter niet woordelijk aan die zijner voorgangers aan, althans voor zoover wij haar op vele plaatsen vergeleken met de Bazeler uitgaaf van 1525, met die van Hans van Ruremunde (26 Sept. 1525), met die van Gov. van der Haghen, Antw. 1525, en met die van Adr. van Bergen, 1524. Somtijds komt Chr. van Ruremunde op eene merkwaardige wijze bepaald met Gov. van der Haghen overeen, maar somtijds wijkt hij ook verre van hem af. Nu eens sluit hij zich aan den een, dan aan den ander van zijne voorgangers aan, somtijds gaat hij meer zijn eigen weg. Eenen nadruk van eene vroegere uitgaaf kunnen wij het N. T. van Christoffel van Ruremund niet noemen. De volgende plaatsen zijn geschikt om tot eene proef te dienen. Eerst geven wij den tekst van Chr. van Ruremund met de afwijkingen van Gov. v. d. Haghen, daarna den tekst van de Bazeler uitgaaf, vervolgens dien van Hans van Ruremunde, en eindelijk dien van Adr. van Bergen. De ruimte ontbreekt ons, om ook uit andere uitgaven van dien tijd nog eenige plaatsen medetedeelen.

N. T.
CHRIST. VAN RUREMUND.
(1528.)

Matth. VI.

Onse Vader, die daer zijt in die hemelen. Gheheylicht si uwen naem. U rijck toecome. Uwen wille ghescheide opter aerden als in den hemele. Gheeft ons huyden ons daghelijcx broot. Ende vergheeft ons onse schult, ghelijck wi onsen schuldenaren vergheven. En brengt ons nyet in becooringhe. Maer verlost ons van den quaden. (Want dat rijck is uwe, ende die cracht ende heerlijcheyt inder eewicheyt) Amen. [Zoo ook Gov. v. d. Haghen, behalve: temptacie.]

Matth. VII.

Ghaet in door dye inge poorte, want die poort is wijt, ende die wech is breet, dye daer leydt totter verdoemenissen, ende vele zijnder, dye door desen ghaen. Ende die poorte is enghe ende die wegh is smal, die totten leven leydt, ende luttel zijnder dyem vinden. [Zoo ook Gov. v. d. H., behalve: afleidt.]

Matth. IX.

Den oost is groot, maer dye arbeyders zijn luttel. Hier om soo bidt den heere des oosts, dat hi arbeyders in sinen oost dryve. [Zoo ook G. v. d. H.]

Matth. XI.

Coemt tot my alle die moede ende beladen zijt, ende ick sal u verlichten. Neemt mijn jock op u, ende leert van my dat ick saechtmoedich ende ootmoedich van herten ben, ende ghi sult uwen sielen ruste vinden. Want mijn jock is ghemackelijck, ende minen last is licht. [Zoo ook Gov. v. d. H., behalve: vertroosten, en, want ick saechtmoedich.]

N. T.
BAZEL, 1525.

Matth. VI.

Onser Vader in den hemel, Di naem sy heylich. Dyn ryck kom Dyn wil gheschie op erden, als den hemel. Onse daghelicks bro geve ons huden, ende vergeeft o onse schulden, gelijck wij onse schu denars vergeven. Ende leyt ons ni in bekoringe. Mer verlost ons va den quade. Want dyn is dat ryc ende die cracht, ende die heerliche inder ewicheyt. Amen.

Matth. VII.

Gaet in doer die enge porte, wa die port is wijt, ende die wech breet, die daer afleyt tot der ve damnis, ende veel synder die da doergaen. Ende die porte is eng ende die wech is smal, die tott leven leyt, ende weynich syn, d hem vynden.

Matth. IX.

Die bau is groet, mer weynich sy die arbeyders; daerom bidt den hee des baus, dat hy arbeyders in syne bau seynde.

Matth. XI.

Kompt her tot my, alle die da arbeyt, ende beladen sijt, ick wil vermaecken. Nemt op u myn jo ende leert van my; want ick be saeftmoedich ende oetmoedich va herten; so sult ghy rust vynden vo uwe sielen; want mijn jock is su ende mijn last is licht.

N. T.
HANS VAN RUREMUNDE.
1525.

Matth. VI.

Onse Vader, die in die hemelen is,
heheylicht worde uwen name. U rijck
me. Uwen wille gheschiede op der
rden als in den hemel. Geeft ons
yden ons daghelicx broot, ende ver-
eeft ons onse sculden, ghelijck wi
se sculdenaers vergeven. Ende en
yt ons niet in temptacie, maer ver-
st ons van den quaden. Want u is
t rijck, ende die cracht, ende die
erlickeyt in der eewicheyt. Amen.

Matth. VII.

Als bij Christ. van Rurem., behalve:
e daer afleyt totter verdoemenisse...
e doer dese poorte gaen.. diese
nden.

Matth. IX.

Als bij Christ. v. R., behalve: dat
in sinen oogst arbeyders seynden
il.

Matth. XI.

Coemt tot mi, alle die arbeydende
de beladen sijt. Ick sal u vertroosten.
eempt mijn jock op u, ende leert
n mi, dat ick sachtmoedich ende
tmoedich van herten ben, ende ghi
lt voor uwen zielen ruste vinden.
ant mijn jock is sacht ende mijn
st is licht.

N. T.
ADR. V. BERGEN.
1524.

Matth. VI.

Zie bij Hans v. R., behalve: U rijck toecome... (Want u — eewicheyt.)

Matth. VII.

Zie bij Hans v. R.

Matth. IX.

Zie bij Hans v. R.

Matth. XI.

Zie bij Hans v. R., behalve: ende ick sal... want ick saechtmoedich... ben... ghi sult uwen sielen... mijn jock is soete...

N. T.
CHRIST. VAN RUREMUND.
(1528.)

Matth. XXII.

Daerom gheeft dat den (des) keysers is den keyser, ende dat Gods is God. [Zoo ook G. v. d. H.]

Luk. II.

Lof si God in den oppersten, ende op der aerden vrede, ende den menschen si een goet behaghen. [G. v. d. H.: Ghelooft... in der aerden si...]

Luk. XV.

Als hy in hem selven quam, sprack hy: hoe vele huerlinghe heeft mijn vader, die overvloedelijck broot hebben, ende ick verghae hier van hongher. [G. v. d. H.: In hem selven ghecomen wesende, seyde hi:.... mijns vaders overvloeyen van brooden...]

Luk. XVI.

...want ghij en moecht mijn goeden nyet meer regheren. [G. v. d. H.: voortaen niet meer.]

Luk. XVI.

Het geschiede, dat die brootbidder starf, ende wert ghebrocht van den enghelen in Abrahams schoot, ende die rijcke starf oock, ende wert begraven in der hellen. Als hy in der pijnen was, soo sloech hij zijn oogen op. [G. v. d. H. andere woorden.]

Luk. XXIV.

Dye heere is waerachtich verresen, ende is Symoni gheopenbaert. [G. v. d. H.: ende hi heeft..]

Hand. II.

Ende men sach dye tonghen ghedeelt aen hen, als oft si vierich hadden geweest, ende hy sadt op eenen yeghelijcken van hen. [G. v. d. H.: aen haer die tongen..]

N. T.
BAZEL, 1525.

Matth. XXII.

So geeft den keyser wat des ke
sers is, ende God wat Gods is.

Luk. II.

Prijs sy God in der hoghe en
vrede op erden, ende den mensch
een welbehagen.

Luk. XV.

Doe keerde hij tot hem selven en
sprack: hoe veel huerlingen he
myn vader, die broets overvloedi
hebben, ende ick verderve hier v
honger.

Luk. XVI.

want ghy moecht voertan niet me
rentmeister syn.

Luk. XVI.

Het geschiede, dat die bedel
starf, ende wart gedragen van d
engelen in Abrahams schoet. En
die rijcke starf oeck ende wart in c
helle begraven. Als hij nu in der p
nen was, hief hij syn ogen op.

Luk. XXIV.

Die Heer is warachtich opgesta
ende Simon geopenbaert.

Hand. II.

Ende men sach an hoer die to
gen gedeylt, als weren sy vurich. En
hij sat op eenen yegelick van hoer

N. T.
HANS VAN RUREMUNDE.
1525.

Matth. XXII.

So geeft den keyser dat den keyser
ebehoort, ende God dat God toebe-
ort.

Luk. II.

Lof si God in den hooghen ende
der aerden vrede, den menschen
n goet behaghen.

Luk. XV.

Doen sloech hi in hem selven ende
yde: Hoeveel huerlinghen heeft mijn
der, die broots genoech hebben, ende
bederve van hongher.

Luk. XVI.

Want ghi en moecht voortaen gheen
yshouder meer sijn..

Luk. XVI

Het geschiede, dat die brootbidder
erf ende wort gedragen van den
gel in Abrahams scoot. Die rijcke
erf oock, ende wort in die helle be-
aven. Als hi nu inder pijnen was,
och hi sijn oogen op.

Luk. XXIV.

Die here was warachtich opghe-
aen ende Symoni geopenbaert.

Hand. II.

Ende men sach aen haer die ton-
n ghedeelt, (verder als bij Chr. v. R.)

N. T.
ADR. V. BERGEN.
1524.

Matth. XXII.

Zie bij H. v. R.

Luk. II.

Lof si God in den hoghen ende op der aerden vreede den menschen van goeden wille.

Luk. XV.

Zie bij H. v. R.

Luk. XVI.

Zie bij H. v. R.

Luk. XVI.

Zie bij H. v. R., behalve: van den engele..

Luk. XXIV.

Die here is... Voorts zie bij H. v. R.

Hand. II.

Zie bij H. v. R.

N. T.
CHRIST. VAN RUREMUND.
(1528.)

Rom. I.

Want daerin wort die gherechticheyt, die God acht, gheopenbaert, die welcke coemt wten gheloove int gheloove. [G. v. d. H.: Want die rechtvaerdicheyt Gods daer dore... wt den gheloove...]

Rom. III.

Want door dye wet en coemt nyet dan kennisse der sonden. Maer nu soo is dye rechtvaerdicheyt, dye Godt acht, sonder toedoen des wets geopenbaert, alst door dye wet, ende dye profeten betuycht wort. Ick segghe van dyer rechtvaerdicheyt, die Godt acht, die daer coemt door tgheloove in Jhesum Christum, tot allen ende op allen, die daer ghelooven. Daer en is gheen onderscheyt, si zijn altemael sondaren, ende behoven den prijs, denwelcken Godt aen hen hebben soude, ende si worden sonder verdienst gherechtvaerdicht wt zijnder ghenaden door die verlossinghe, die door Jesum Christum geschiet is, den welcken Godt heeft voor ghestelt tot eenen stoel der genaden, door dat gheloove in zijnen bloede, daer hy die rechtvaerdicheyt mede bewijst, die van hem geacht is, in dyen dat hy die sonden vergheeft, die te voren zijn gheschiet onder dye goddelijcke ghedoosaemheit, dye hij droch, om in deser tijt te bewijsen dye gherechticheyt dye hij acht... [G. v. d. H. anders.]

Rom. V.

..anghesien dat si alle gesondicht hadden. [Zoo ook G. v. d. H.]

N. T.
BAZEL, 1525.

Rom. I.

Want daerin wert gheopenbaer[t] die gherechticheyt, die voer God gel[t] welcke komt wt den geloeve int ge[-]loeve.

Rom. III.

Want doer die wet kompt allee[n] kennisse der sonden. Mer nu is sonder toedoen des wets, die gerech[-]ticheyt die voer God geldt, geopen[-]baert, betuyget doer die wet ende di[e] propheten. Mer ick seg van solcke[r] gerechticheyt voer God, die dae[r] kompt doer den geloeve an Jesu[m] Christum, tot allen ende op allen di[e] daer geloeven. Want hier is gee[n] onderscheyt, sy syn al te mael son[-]dars, ende derven des prijs, die Go[d] an hoer hebben solde, ende werde[n] sonder verdienst gerechtverdicht w[t] sijner genade, doer die verlossinghe[,] die doer Christum geschiet is, welcke[n] God heeft voergestelt tot eenen gena[-]den stoel, doer den geloeven in syne[n] bloet. Waermede hy die gerechticheyt[,] die voer hem gelt, bewysde, indie[n] dat hij vergeeft die sonden, die t[e] voren syn geschiet onder die god[de-]lijcke verduldicheit, die hij droech[,] opdat hij tot desen tijden bewijse[n] solde die rechtverdicheit, die voe[r] hem gelt.

Rom. V.

angesien dat sy alle gesondich[t] hadden.

N. T.
HANS VAN RUREMUNDE.
1525.

Rom. I.

Want die rechtveerdicheyt, die daer oor God ghelt, wort daer doer gepenbaert, hetwelck coemt wten geve int gelove.

Rom III.

Want doer die wet coemt niet dan ennisse der sonden. Mer nu sonder edoen der wet, so is die rechtvericheyt die voor God gelt geopenbaert, etuyghet doer die wet ende profeten. laer ick segge van der gherechticheyt oor God, die daer coemt doer tgeve in Jesum Christum [voorts als e Bazeler uitgaaf, behalve: stoel er genaden... gedoechsaemheyt... pdat hi desen tijden..]

Rom. V.

aengesien dat si alle gesondicht adden.

N. T.
ADR. VAN BERGEN.
1524.

Rom. I.

Want die rechtvaerdicheyt, die God acht... [Voorts zie bij H. v. R.]

Rom. III.

Zie bij H. v. R., behalve:... ende behoeven des prijs... die gerechticheyt, die God acht .. opdat hi tot desen tijden... die voor hem geacht is..

Rom. V.

Zie bij H. v. R

N. T.
CHRIST. VAN RUREMUND.
(1528.)

Gal. III.

..ende dat wy alsoo den beloofden gheest ontfanghen souden door dat gheloove. [G. v. d. H.: opdat wi also die beloofden des gheests.]

1 Tim. III.

Groot is die godsalighe verholentheyt, die daer gheopenbaert is in den vleesche.. [G. v. d. H.: die verb. der miltheyt, die..]

1 Joh. V.

Ende dye gheest ist, dye daer tuyghet, dat die gheest waerachtich is. Want drie zijnder die daer tuyghen, dye gheest, dat water ende dat bloet, ende die drie zijn een. [Zoo ook G. v. d. H.]

N. T.
BAZEL, 1525.

Gal. III.

ende wij also den beloefden gee ontfingen doer den geloeven.

1 Tim. III.

Groet is die godsalige verholenhe die daer is openbaert in den vleys

1 Joh. V.

Ende die geest is, die daer tuyg dat die geest waerheyt is. Want di synder die daer tuyghen, die gee dat water ende dat bloet, ende drie syn een.

N. T.
HANS VAN RUREMUNDE.
1525.

Gal. III.

ende wi so den beloefden gheest ontfangen doert geloove.

1 Tim. III.

Groot is die godsalighe verholentheyt, die daer is geopenbaert int vleesch.

1 Joh. V.

Als bij Chr. v. R.

N. T.
ADR. V. BERGEN.
1524.

Gal. III.

Zie bij H. v. R., behalve: also.. doer dat...

1 Tim. III.

Zie bij H. v. R.

1 Joh. V.

Zie bij H. v. R.

BS2318 .D9D64
Geschiedenis van de eerste uitgaven der
Princeton Theological Seminary–Speer Library
1 1012 00050 6081